ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵՍՑ

Ը. Տարի

1878

ՅՈՒՆԻՍ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆԲՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԿՆՈՋ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԵՐԸ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ
ՄԵԾ. ԴՈՒԿԱՍ Գ. ՊԱԼԴԱԶԱՐԵԱՆ
Հ. ԻՓԷՐՃԵԱՆ ԷՖԷՆՏԻ
ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ
ԱՆՇԱՀ ԽՄԲԱԳԻՐ ՄԸ
ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՑ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՓԱՂԱՐԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Ը· ՏԱՐԻ 1878 ՅՈՒՆԻՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ[1]

Ը

Պարոն Պրայս՝ որչափ համակրութեամբ նոյնչափ դիտակցութեամբ կ'խօսի Հայոց դատին վրայ։ Շատ Հայեր երեւակայութեամբ կ'թռուին Արարատայ սարը, մինչդեռ Պ· Պրայս անճամբ եղած է անոր բարձրադոյն կատարն և մօտէն կ'ճանչէ Հայաստանի ժողովուրդը[2]։ Ուստի իր կարծիքը մեծ կշիռ ունի անկ-

[1] Շարունակութիւն։ Տես հայիսի թիւը։

[2] Պէտք է յիշել որ անցեալ դիւրվար ամսոյ մէջ Պ· Պրայս արդէն աշխարհագրական ընկերութեան մէկ ակմբին մէջ, որ գումարուած էր Լօնդոնի համալսարանի սրահն, ընդարձակ ատենախօսութիւն մ'ըրած է էր Հայաստանի ուղղութիւնն ու ժողովրդեան բարքը նկարագրելով· նոյն ակմբին ներկայ էին երեւելի դիպուածներ և մասնաւորապէս Պ· Ռաուլինսըն արեւելագիտն, որ Պ· Պրայսի ըսածներուն ճշմարտութեան վկայեց։

լիացուց առջև և կրնայ մեզի համար նպաստաւոր արդիւնք մ՚առաջ բերել։

Ապրիլ ամսուն մէջն էր որ ուրիշ աւելի կարևոր տետրակ մ՚երևան եկաւ Լ.օնտոնի մէջ՝ Արևելեան խնդիր — Հայ ազգ անուամբ, որ նախորդ դրուածները, թէ յօդուած և թէ տետր, կ՚ամփոփէ ու ազդու ոճով մը խնդրոյն գործնական կողմերը կ՚նկատէ։ Նոյն իսկ անկիլիական թերթ մը գովեստիւ կ՚խօսի այս տետրակին վրայ։ Ուշիմութեամբ դրուած է այն, կ՚ըսէ նոյն օրագիրը, որ հաւանականօրէն սովորականէն աւելի ուշադրութիւն պիտի գրաւէ այս պահուս։ Գրողը հասուն կերպով կը քննէ խնդիրն ու պարզ և անկողմնակալ ոգւով լուծում մը կ՚վնտռէ։ Իր էական փաստն այս է թէ՝ քաղաքակրթութեան ու կրօնի շահերն աւելի ապահովութեամբ պիտի պաշտպանուին եթէ Հայաստանի մէջ ալ Պուլղարիոյ պրուելիք ինքնավարական դրութիւնը հաստատուի։ Եթէ այս կէտը զանց առնուի անտարակոյս Ռուսիէն վրդովող հոգերն ու սպառնալիքը Հայաստանի մէջ նոր դժուարութիւններ պիտի հանեն և Արևելեան խնդիրը առաջուան պէս անլուծելի պիտի մնայ։ Ռուսիա անդադար ապստամբութիւններ պիտի գրգռէ և անշուշտ կարևոր շահեր վտանգի մէջ պիտի ձգէ։ Թուրքիա անկարող կը սեպուի այնպիսի բարենորոգումներ ընել որ կարևոր են ամբիւ դժուարութեանց առաջն առնլու համար; և թէպէտ հիմակ յայտնի չեն երևիր, բայց այս մասին Ռուսիա վստահութիւն չազդեր։ Պէտք է ըսել որ Հայոց վիճակն և պահանջումները արժանի եղած նկատողութեան առնուած չեն, թէև պաշտպանութեան ու քաջալերութեան խիստ արժանի ժողովուրդ մ՚են. ժիր, աշխատասէր, պատուաւոր և խաղաղասէր։ Վախ կայ որ Ռուսիէն արտաքսուած բոլոր մահմետական ժողովուրդը Հայաստանի վրայ թափելով՝ քրիստոնէից չհասցուներն այն չարիքն զոր իրենք կրեցին Պալքանի քրիստոնէից անուամբ։ Թերևս չափազանցութիւն համարուի այս յուսահատական տեսութիւնը, բայց այս իրաւ է, որ Այնթեփանոսի դաշնադիրն մեծ օգուտ մը չպիտի ունենայ արևելեան քրիստոնէից համար։ Յօդուածին գլխաւոր արամադրութիւնն երկրակալութեան նպաստաւոր է։ Անտարակոյս օսմանեան տէրութեան հպատակներն այնքան աղատութիւն և օգուտ չպիտի քաղէին պատերազմէն որքան պիտի քաղէին սահմանագրու-

թենէ զոր Վ. Սուլդանը հաստատելու կամք յայտներ էր որ-պէս զի իր ժողովուրդը կառավարելու համար պէտք եղած ե-րաշխաւորութիւններն մեծ տէրութեանց տայ։ Տեսրակին հե-ղինակը խոհեմութեամբ ուշադրութիւն կ'հրաւիրէ Հայոց վի-ճակին վրայ, որ քանի մը միլիոն են և որոց ապագայն Թուր-քիոյ անշահ վարչութեան կամ Ռուսիոյ նենգաձէտ քաղաքա-կանութեան շնորհիւ հիմնուանէ աւելի յոռի պիտի դառնայ, եթէ անոնց համար կարգադրութիւն մը չլինի։ Բայց ի՞նչպէս լինիլ։ Մեծ տէրութիւնները պարտաւոր են Ասիոյ քրիստոնէից վիճակն Թուրքական Եւրոպիոյ քրիստոնէից վիճակին չափ նկա-ատողութեան առնուլ։ Այս կերպով մասնաւոր շահեր և բոլո-րին բարօրութիւնը կրնայ աւելի ապահովութեան տակ մտնել քան թէ բուռն, կամակոր ընթացքով մը, ինչպէս որ Ռուսիա կ'հետեւէր։ Բրիտանական կառավարութիւնը կ'պահանջէ որ դաշնագիրն Բարիզի դաշնադրութիւնը կնքող տէրութեանց ենթարկի, և եթէ այս լինի, Հայք թերևս իրենց պահանջած արդարութիւնն ու պաշտպանութիւնը ստանան՝ քան եթէ Ռու-սիոյ դիտաւորեալ թողութիւն»։

Այս դիտողութիւնները շատ իրաւացի են։ Իրօք Արևելեան խնդիրը լուծուած չլինիր եթէ Հայաստան իր ներկայ թշուառ վիճակը պահէ։ Նոր նոր կնճիռներ ու կռիւներ կրնան ծագիլ, մանաւանդ Ս.յսթեֆանոսի 16րդ յօդուածին զօրութեամբ, ո-րուն թաղուն նպատակն այսօր առնենք նախապաշարեալ դիտու անդամ ակներև կ'երևի։ Ռուսիան նոյն յօդուածը դաշնագրին մէջ չմտցուց Հայոց սիրոյն համար, այլ նպատակ ունէր ցոյց տալ Եւրոպայի թէ իր արդարասիրութիւնն արևելեան բոլոր քրիստոնէից վրայ կ'տարածէ. Հայերը անոտի յոյսերով օրորել և՛ արդիլել որ ուրիշ իշխանութեան չդիմեն պաշտպանութիւն խնդրելու, քանի որ Հայաստանի վիճակն որպէս թէ ինք պիտի բարւոքէ և քրդաց ու տաճարաց արշաւանքներէ պիտի պահպանէ։ Սակայն եթէ յօդուածին գործնական կողմը նկա-տենք, պիտի տեսնուի որ Ռուսիա անով միջամտութեան յարա-տև պատրուակ մը պիտի ունենար իր ձեռքն և բարբարոս հրա-սակներ վանելու պատճառանօք՝ Թուրքիոյ Հայաստանի սահ-մանները պիտի աշխատէր և իրապէս անոր տէր պիտի դա-ռնար, իր կողմէն ամեն վերանորոգութիւններու դէմ արգելքներ յարուցանելով։

Եթէ Աւստրիա ու Գերմանիա անտարբեր կ'երևէին Օսմանցւոյ և Հայոց լարուած ծուղակին առջև, Անգլիա՝ որ աւելի անմիջական շահեր ունի Եփրատայ հովտին կողմերը՝ չէր կարող չհսկել։ Գալ կ'ըմբռնէր որ Ռուսիա օրին մէկը՝ այն յօդուածին ուժով մինչև Պարսից ծովը կրնար հասնիլ և իր Հընդկաստանի վաճառականութեան սպառնալ։ Ռուսի բողոքեց և պահանջեց որ Ռուսիոյ կառավարութիւնն Այսթեֆանոսի դաշնագիրը մեծ տէրութեանց ազատ քննադատութեան ենթարկէ։ Այս պահանջման ոյժ տալու համար պատերազմի պատրաստութիւններ իսկ սկսաւ։ Յաղթականն Անգլիոյ այս ազդուդրից առջև կանգ կ'առնու, հաշտարար միջոցներով գործը կարգի դնելու կ'ձգնի, բայց անօգուտ տեղը։ Անգլիա համոզուիր և Աւստրիա ու Ֆրանսա՝ եթէ ոչ յայտնի, գաղտնապէս իրեն աջակից կ'դտնուին։ Այն ատեն Ռուսիա ներքին ու արտաքին պատճառներով կ'զիջանի և դեսպանախորհրդոյ մը մէջ դաշնագրին քննութեան կ'հաւանի։

Թ.

Նոյն պահուն ի՞նչ կ'ընէին Հայք ինքնօրինութեան կարևոր խնդիրը լուծելու համար։ Երկու տուրի մէջ էին, թէև 16րդ դարուն իրենց աչքը բացեր էր, բայց՝ քանի որ հին նախապաշարումներ դեռ ևս կային, կ'վարանէին միջոցներու վրայ։ Ոմանք բոլորովին Ռուսիոյ գիրկը նետուելու տրամադիր էին, այլք Արևմուտքէն օգնութիւն կ'յուսային։ Այն ատեն կարծիքները կ'բաժնուին։ Դիւրին է երևակայել թէ մեր կղերն ալ կողմը կ'հակէր և յարմար առիթ կ'համարէր ազգին մէջ դերմը խաղալու և կարևորութիւն ստանալու։ Սակայն փոխանակ պարզ, ուղիղ ճամբայ մը բռնելու, ինչպէս որ իր կոչումը կը պահանջէ, փոխանակ արձակ համարձակ Հայաստանի դատը պաշտպանելու թէ Բ. Դրան և թէ Մեծ Տէրութեանց առջև, կ'ուզէ քաղաքագիտօրէն շարժիլ, չնկատելով որ այս կերպով թերևս առաջադրեալ նպատակէն չեղէր։ Ռուսիա յայտներ էր արդէն պաշտօնապէս թէ ի՞նչ կրնար ընել Հայոց համար և ընելիքն աւելի սպառնալիք մ'էր։ Բայց դգուելի հզօր ու յաղթական պետութիւն մը, և անորոշ ու երկդիմի ուղղութիւն մը բռնելով ամենուն համելի լինելու ջանալն չյաջողելու ամենայ

դարձ միջոցն է։ Ի սկզբան այսպէս ըրին Հայը, իրենց մէկ քա-
նի փաշաներու թելադրութեամբ պէտք չեղած տեղերը յա-
տուկ պատգամաւորներ ղրկեցին և երբ տեսան որ ծուռ ճամ-
բու մէջ են և թէ իրենց խնդիրը պիտի թալուի, աւելի գործ-
նական ելք մը փնտռելու ելան մի քանի հեռատես գլուխնե-
րու խորհրդով։ Արդէն եւրոպական մամուլն Հայոց իրաւուն-
քը կ'պաշտպանէր, մինչդեռ տեղ տեղ ազգայինք կ'ջանային
խնդրոյն իսկական կարևորութիւնն երևան հանել զանազան
հրատարակութեամբ։ Այս անհատական ճգունքն աւելի արդ-
իւնաւոր եղան քան թէ պաշտօնական միջոցներն որ միշտ
պղտոր են։ Հայկական ինքնավարութեան խնդիրն ազատ երկ-
րի մէջ ազատօրէն յուզուիլ և հասարակաց հրաւէրը դրաւել
պէտք էր։ Ի վերջէ Հայրիկն, որ ոչ այնքան իբրև պաշտօնա-
կան մարդ որքան իբրև Հայաստանի ճշմարիտ վարդապետ մեծ
ներգործութիւն պիտի ընէր Եւրոպացւոց վրայ՝ կ'յաջողի լոր-
տերու խորհրդարանը հանել տալ խնդիրն ու վիճաբանութեան
նիւթ ընել։ Եւ իրօք իր մարդասիրական գործերով երևելի
հանդիսացող վեհանձն լորտ մը, Շափտէսպըրի՝ կ'հարցնէ ար-
տաքին գործոց պաշտօնէին թէ արդեօք Հայոց խնդիրը Դեսպանաժողովին կողմէ նկատողութեան պիտի առնուի։ Նոյնը կ'պնդեն լորտ Քարնարվօն և լորտ Կրէնվիլ լորտ Սալիսպըրիին պատասխանին վրայ թէ Հայք Այսթէֆանոսի դաշնադրին մէջ յիշուած լինելով՝ բնապէս նոյն յօդուածին հետ իրենց խնդիրն ալ նկատողութեան պիտի առնուի։ Միայն առարկեց թէ դրժուարին է Հայաստանի ինքնավարութիւն մը տալ քանի որ թրքաց ու քրդաց հետ շատ տեղ խառն կ'բնակին։ Աղնիւ լորտին այս պատասխանին վրայ Անկլիոյ այլ և այլ թերթեր քիչ շատ նպաստաւոր խորհրդածութիւններ կ'ընեն։ Թայմզ իր յունիս 7 (նոր տուամար) թերթին մէջ կ'ըսէ.

«Լորտ Շաֆտէսպըրի իր բարեսիրութեան լայն շրջանին մէջ առաջ քրիստոնեայ Հայերն և Հարցուց թէ արդեօք լորտ Սալիզպըրի պիտի ուզեսար որ անոնց դատը Դեսպանախորհրդին ներկայանայ, ինչպէս նաև Թուրքիոյ կառավարութեան ներքև գտնուող միւս քրիստոնէիցը։ Տարակոյս չկայ որ Հայք գէթ Պուլղարաց չափ ուշադրութեան արժանի են։ Աւելի մեծ կարողութենց տէր ժողովուրդ մ'են և աւելի մեծ տառապանաց ենթակայ կ'գտնուին իրենց երկրին մէջ։ Երբոր Հայաս-

տանի սահմանէն դուրս բաղդ կ'փնտռեն կարող են ինքզինքնին պաշտպանել։ Շատ մասամբ Հայք Թուրքիոյ համար այն վիճակի մէջ են ինչ որ են Հրէայք Եւրոպայի համար։ Նոյնպէս իրենց կացութիւնը իրրև օրինակ կրնայ առնուիլ Օսմանեան պետութեան մեծագոյն մասին մէջ գտնուած յատուկ դժուարութիւնը բացատրելու համար։ Ինչպէս որ Սալիզպըրի յայտնեց՝ ուրիշ բան է քրիստոնեայ դաւառներու համար օրէնք հաստատել ուրիշ է քրիստոնեայ ժողովրդոց վիճակը բարւոքելու միջոցները սնօրինել։ Կարելի է մեծամասնութիւն կազմող քրիստոնէից յատուկ ինքնավարութիւն չնորհել, բայց ուր որ այլակրօն հասարակութեանց հետ խառնուած են խնդիրը կը տարբերի։ Մասնաւոր վարչութիւն հաստատել անոնց մէջ ուրիշ բան չնշանակեր այլ նոյն տեղն տարբեր կառավարութիւններ կարդել։ Այսպէս պէտք պիտի լինի կամ միօրինակ օրէնքներ դնել Թրքաց, Քրդաց ու Հայոց համար կամ մտ առ մտ այլ և այլ կառավարութիւններ հաստատել։ Ցայսմանի է թէ ո՞րն է յարմարագոյն եղանակը, և 'ի հարկէ այն ատեն միայն գործադրելի է։ Հնդկաստանի մէջ յաջողած ենք ամեն դաւանութեանց ու ցեղերու յարմար վարչային դրութիւն մը հաստատել և իրաքանչիւրն իր գործունէութեան ուղած ասպարէզը կ'գտնէ և հաւասարապէս արդարութիւն կ'վայելէ։ Ուշ կամ կանուխ՝ այսպիսի դրութիւն մը հաստատել պէտք է Թուրքիոյ մէջ՝ եթէ Արևելեան խնդրոյն գոհացուցիչ լուծումի մը տրուիլ կ'ուզուի։ Կան դաւառներ որ բաւական համասեռ լինելով՝ պէտք է որ ինքնօրէն վարչութիւն ունենան, բայց ասիական Թուրքիան կազմող խառն ցեղերն ու դաւանութիւններն հարկ է ենթարկել մէկ հատիկ արդար վարչային ընդհանուր դրութեան մը։ Ուստի լորդ Սալիզպըրի ուրիշ բան մը չէր կրնար ըսել այլ հաւաստել որ Հայոց դատը վիճաբանութեան պիտի ենթարկի մեծ համակրութեամբ և նոյն ինքն լորդ Կրէնվիլ յայտնեց որ ասկէ աւելի բան մը կարելի չէ ըսել։»

Լորդ Սալիզպըրի այս առարկութիւնն զոր Թայմս երկրորդն կ'մեկնէ թէ՝ Հայաստանի մէջ ինքնավարութիւն դժուարին է հաստատել, ուրիշներ ալ ըրած և պատասխանն առած են։ Նախ կան դաւառներ ուր Հայք մեծամասնութիւն կ'կազմեն, ինչպէս Վանայ ուրականի և Բարձր Հայոց մէջ։ Երկրորդ՝ քրդաց վայրագ հրոսակները կարելի չէ իրրև ընկերական տարր հա-

մարել և օրինաց հաւասարութեան ենթարկել. այլ հնարին է անոնց բնակութեան համար յատուկ գաւառ մը սահմանել. երրորդ՝ այնքան փորձերէ ետք՝ միթէ կարելի՞ է յուսալ որ թրքական վարչութիւն մը կարենայ արդարութեան համեմատ կառավարել այլասեռ ու իրարու ներհակ տարրներ. չորրորդ՝ թերևս Ռուսիա՝ ինչպէս որ իր շահն ու արդարութիւնը կ'պահանջեն, տրամադիր դտնուի Արարատայ նահանգն՝ ուր Հայք աւելի ամփոփ մարմին մը կ'կազմեն, ամբողջ անոնց տալ որով եղած աւարկութիւնն բոլորովին կ'վերնայ. հինգերորդ՝ տարակոյս չկայ որ ինքնավարական ապահովութեան հետ վստահութիւն պիտի տարածուի ամեն Հայոց մէջ՝ որ միանգամայն հայրենասիրութենէ շարժեալ, պիտի փութան դնալ բնակիլ իրենց հայրենի հողն և զարգացնելու ջանալ։ Դարձեալ՝ անհեթեթ է Հնդկաստանի հանդարտ ու անվրդով ժողովուրդներն ու կառավարութիւնն համեմատել Թուրքիոյ Հայաստանի ժողովրդոց ու կառավարողներուն հետ։ Ազգայնութեան ու կրոնի խորութիւններն այնքան զրպի չեն Հնդկաստան որքան Հայաստան, այս տարբերութեամբ որ հայկական տարրն աւելի տոկուն, ճարտար և յառաջադիմութեան ընդունակ է քան թէ միւս ցեղերը՝ որ ժամանակ անցնելով պիտի ստիպուին քաղաքակրթիլ կամ քաշուիլ, թէև Պուլղարիոյ Թուրքերը չքաշուեցան այլ դինու զօրութեամբ արտաքսուեցան։ Տեղն է ըսել Բասքայոյ մէկ խօսքն ներկայ պարագայից յատկացնելով. միթէ՞ Դանուբի վրայ արդարութիւնն ուրիշ է և Եփրատայ վրայ ուրի՞շ։ Իսկ երկու կառավարութեանց մէջ բաղդատութիւն ընելը աղայութիւն է։ Մինչեռ Բ՛օ՛ դրեթէ Թայմզի պէս կ'նկատէ Հայոց ինքնավարութեան խնդիրն և կ'յաւելու. Դեսպանաժողովին դործն է կարդադրել այս խնդիրներն և մեր կառավարութիւնն օրինաւորութենէ պիտի չեղէր եթէ այս մասին իր քաղաքականութիւնն կանխաւ յայտնէր։ Կլոդ աւելի ազդու ու աւելի հիմնական կերպով կ'քննէ խնդիրն երբ կ'ըսէ իր յունիս 7 թերթին մէջ. — Անկիա աւելի մեծ շահ ունի այս խնդրոյն մէջ քան լրտա Շաֆտէսպերիին պաշտպանած պարզապէս մարդասիրական խնդիրը։ Հնդկաստանի այլասեռ բնակչաց մէջ քիչ հայեր չկան, մանաւանդ դլխաւոր քաղաքներու Առևտրական ճեռնարկութեանց մէջ նշանաւոր կ'հանդիսանան իրենց ճարպիկութեամբ և ուշիմութեամբը։ Կալկաթայի

մէջ հայ առևտրական տուն մ'առաջինն կլսմ պատրիններէն մին եղաւ որ շողեշարժ ակատներ (clipper) գործածեց Զինաստանի հետ ըրած առուտուրին մէջ, և հնդկային իրաւագէտներու մէջ բազմաթիւ են հայերը։ Շատ անգամ Հայը կ'ամբաստանուին որպէս թէ արիասիրտ ժողովուրդ մը չեն և իրենց ազգային ոգին Պարսից և Հնդկաց չափ չէ։ Թերևս այս ամբաստանութիւնը քիչ շատ իրաւացի լինի, բայց այս ստոյգ է որ մեր իշխանութեան ներքև գտնուող Հայը օրինապահ, ժիր, պարկեշտ և ձեռներէց ժողովուրդ մ'են, ոչ մեզի բնաւ նեղութիւն չեն պատճառեր և Հնդկաստանի առևտրական բարօրութեան մեծապէս կ'նպաստեն։ Որովհետև իրենց Հայաստանի ազգակցաց համար բնապէս համակրութիւն մը կ'զգան, մեր դառնամարութիւնն իրաւունք ունի, այս պատճառին վրայ յենլով իսկ, Հայաստանի եկեղեցի անիշխանութեան կրէմ բողոքել։ Այս խնդրոյն նկատմամբ Անկլիա աւելի մեծ պատճառ մ'ունի իր ազդեցութիւնը բանեցնելու Բ. Դրան վրայ, և այս պատճառն է հաւանականութիւնն, նոյն իսկ ստուգութիւնն որ ներկայ դայթակղելի իրաց վիճակը շարունակուելով ուշ կամ կանուխ ուրիշ կուռոյ առիթ մը պիտի լինի Թուրքիոյ և Ռուսիոյ մէջ։ Գաւառական իշխանութիւնք հետզհետէ թոյլ տուին որ քրդաց հնազանդութիւնն առ Բ. Դուռն պարզապէս անուանական դառնայ, և Կ. Պոլսէն ինչ հրամաններ որ հասնին, մենք ստոյգ ենք որ այդ վայրագ ելուզակներն անսաստ պիտի մնան։ Այն ատեն ի՞նչ պիտի պատահի երբ աւարառութեան ոգւով սահմանէն անցնին և Ռուսիոյ վերաբերող հայոց երկիրներն ասպատակեն։ Մենք ստոյգ ենք որ Ռուսաց կուսակալն անմիջապէս ասպատակները պատժելու պիտի ձեռնարկէ և ի հարկին մինչև թուրքական սահմանները կոխելով զանոնք պիտի վանէ։ Այս գործողութիւնն ինքնին անպատեհ չփոթութիւն մը պիտի պատճառէ, բայց եթէ յիշենք թէ ի՞նչ պատահեցաւ Պուլխարայի խանութեանց մէջ, վստահութեամբ կրնանք դուշակել որ Ռուսաստան այդ հրոսակները պատժելով միայն գոհ չպիտի լինի։ Իր կառավարութիւնն անտարակոյս պիտի յայտարարէ որ եթէ Բ. Դուռն անկարող է արդիլել իր հպատակներն որ ռուսական հողերու վրայ չասպատակեն ու չկոտորեն, մինակ դարմանն է գրաւել անիշխան գաւառներն ու ռուսական պետութեան կցել։ Որովհետև այս բանս կրնայ վերստին Արևելեան խնդիրը յարուցանել կամ անոր տեղ աւելի վտան-

գաւոր ասիական խնդիր մը դրդռել, վստահ ենք որ դումարուելիք դեսպանաժողովն իր գործը չպիտի աւարտէ մինչև որ կարևոր կարգադրութիւնները չտնօրինէ Թրուսա Հայոց լաւագոյն կառավարութեան համար»։

Ժ

Երբոր օտար լրագիրներ՝ այս երբեմն հիմնաւոր և երբեմն անհիմն խորհրդածութիւնները կ'ընեն Հայաստանի վրայ, երբ գրեթէ ամէնքը՝ հիմնական խնդրոյն, այս է Հայոց վիճակը բարւոքելու հարկին վրայ համաձայն, միջոցներու մասին միայն կ'տարբերին, իրողութիւններն աւելի շուտ կ'քալեն, բանակցութիւնները տէրութեան խորհուրդ մը կազմելու կ'յանգին, պատերազմի հաւանականութիւնը կ'նուազի և բոլոր աշխարհ աչքը Պերլինի վրայ յառած անկից քաղաքական պատգամներ, նոր պատերազմի կամ խաղաղութեան նշանը կ'սպասէ։ Արդէն Պիզմարգ իշխանին նախագահութեամբ արևելեան կնճռոտ խնդիրը պարզելու կ'ձգնին քաղաքագէտներ Թուրքо-ռուսական պատերազմին արդիւնքը հիմ բռնելով, արդէն Պուլղարիոյ, Ֆարատաղի, Ռումանիոյ մասին որոշումներ կ'տրուին, աշխարհագրական նոր սահմաններ կ'գծուին, ազգութիւններ կը վերականգնին, բայց որովհետև դարս շահու դար է, Հայք եւրոպական Թուրքիոյ մասին եղած դիւանագիտական տնօրինութեանց մասին ուղղակի շահ մը չունենալով՝ բնապէս անոնց վրայ այնքան կ'մտածեն որքան որ կրնան իրենց դատին հետ վերաբերութիւն ունենալ։ Հայը հիմակ չհարցներ թէ քանի Պուլղարիա պիտի լինի, թէ Պեսարապիան ինչո՞ւ համար Ռուսիոյ պիտի տրուի, թէ Աւստրիան ի՞նչ իրաւամբ Պոսնիան և Հերսէքը պիտի գրաւէ, թէ Յունաստան ի՞նչ պիտի ընդունի, թէ վերջապէս խնդրոյն՝ զէնքով, ապստամբութեամբ ու նենգութեամբ մասնակից դտնուող ժողովուրդներն ու ցեղերն ի՞նչպէս պիտի վարձատրուին, այլ կ'հարցնէ թէ Հայոց դատն և Հայաստանի վիճակն ի՞նչ ելք ու ի՞նչ վիճակ պիտի ունենայ, թէ իր իրաւունքներն նկատողութեան պիտի առնուին, թէ արդեօք մինչև այսօր ըրած գրչի պատերազմը, աղերսարկու բողոքներն ու պատգամաւորութիւններն արդիւնք մ'առաջպիտի բերեն և ի՞նչ տեսակ արդիւնք։

Եթէ դիւանագիտութեան խոստումներուն վստահինք պէտք

է ըսել որ Հայոց շահերն, որ դժբաղդաբար դեռ որոշակի սահմանուած չեն, պիտի պաշտպանուին Տէրութեանց Խորհրդոյն մէջ և եթէ ոչ կատարեալ ինքնավարութիւն գոնէ կերպ մը քաղաքապետական իշխանութիւն պիտի ձեռք ձգեն թերևս։ Կլոչի հրատարակած պաշտօնական պայմանագիրն, որ Շուվալօֆի ու Սալիզպըրիի մէջ տեղի ունեցեր է՝ կ'ապացուցանէ որ միւս տէրութիւններն և 'ի մասնաւորի Անգլիա իր ուշադրութենէ չէ վրիպած Հայաստանն, անշուշտ չէ թէ մոռցուրութենէ այլ իր շահերէ շարժեալ։ Ոչ միայն Ֆրանսայի, Գերմանիոյ և Իտալիոյ քաղաքագէտներն այլ և նոյն իսկ Բ. Դուռն հա հակիր զգացումով մտիկ ըրին ու կ'ընեն հայ պատգամաւորներու խնդիրն և արդարութիւն կ'խոստանան։ Խրիմեան Հայրիկ ու Նար Պէյ 'ի Պէրլին հայ ժողովրդեան իրաւանց ու ըզգացմանց իբրև թարգման սիրալիր ունկնդրութիւն կ'ընդունին, և եթէ այս ընդունելութիւնն անկեղծ է՝ Հայոց դատն ալ յաղթանակելու յոյսեր կ'ընծայէ։ Բայց այս պարագայիս մէջ յոսալով գոհ լինելն Մեսիայի գալստեան սպասելու չափ անբանաւոր է։ Թերևս մեր Ս. Պատրիարքն ալ աւելի ազդու դիրք մը բռնելու համար շարժումներ ընելէ ետքն ընդունայն, այս յոսայ եպիսկոպոսներն հասաւ, ինչպէս որ յայտարարեց Ընդհանուր ժողովոյ մէջ, սակայն Հայ ազգն երկար դարերէ 'ի վեր յուսով ապրելէ ետև՝ երբ այս միջոցին ալ կ'յուսայ՝ իր գործունէութեան ու յաջողութեան վրայ վստահութիւն մը յայտնած չլիներ։

Բայց ուրիշ ի՞նչ կարելի էր ընել։ Ահա ազգին երկու անուանի եպիսկոպոսներն Պերլին են, ահա հայ դիւանագէտներու գլուխները կ'գործեն, ահա բոլոր լրագիրները կ'գրեն և հասարակաց կարծիքը մեզի նպաստաւոր է, ահա նոյն իսկ Ս. Պատրիարքը Պէրլին դնալու պատրաստ էր եթէ իր խնդրած արտօնութիւնը ստանար, ահա Բ. Դուռն անդամ իր պատգամաւորներուն պաշտօնապէս հրաւիրեց որ Հայոց խնդրոյն համար միջնորդեն, ահա վերջապէս Այսթէֆանոսի 16րդ յօդուածն որ առիթ պիտի տայ Հայոց գործը նկատողութեան առնլու։ Արդարև բարեդուշակ են այս նշանները, բայց ինքնօրինութեան հաստատութեան անհրաժեշտ գրաւական չեն. Մեր ամենէ մեծ երկիւղն ոչ այնքան դրսէն որքան ներսէն է. դեռ չգիտենք թէ Հայք ու իրենց պատգամաւորներն ի՞նչ յա-

տակագծի վրայ կ'շարժին և թէ իրենց խնդիրը քննելու պէտք լինի ի՞նչպէս պիտի ներկային։ Առ այժմ մեր դատին դէմ եղած գլխաւոր առարկութեան վրայ թէ՝ Հայաստանի բնակիչներն ամիսով մարմին մը չեն կազմեր, որ կրնայ ջրուիլ, եթէ աւելցնենք, նաև կարծեաց անհամաձայնութիւն և նպատակի անմիութիւն՝ գործը կրնայ բոլորովին ուրիշ կերպարան մ'առնուլ, նա մանաւանդ անոր համար որ արդի դիւանագիտութիւնն ժողովրդոց ամենէն աննշան կարծուած բարոյական ու մտաւոր տրամադրութիւններն ալ 'ի նկատի կ'առնու և իր որոշումները կրնան այս տրամադրութեանց անհետեթ ընթացքէն ներգործուիլ և անհամոյ եզրակացութեան մը հասնիլ՝ երբ որ ուրիշ զօրաւոր միջոցներ չկան զանոնք փոխարինելու համար։ Մինչև ցայսօր, դէթ մենք՝ չգիտենք թէ մեր պատգամաւորներն ինչպէս կ'բացատրեն պաշտօնական մարմիններու առջև Հայաստանի դատը, ի՞նչպէս կ'մեկնեն ինքնօրինութիւնն, ի՞նչ աշխարհագրական յատակագիծ ունին խնդրոյն տակաւ կողմերը պաշտպանելու համար; ի՞նչվաստեր մէջ կ'բերեն թէ հայոց կացութեան և թէ եւրոպական շահուց վրայ հիմնուած, ի՞նչ սահման կ'տան նոր Հայաստանի, ի՞նչ վիճակագրական տեղեկութիւններ ունին հայոց թէ ընկերական, թէ աշխարհագրական, թէ տնտեսական վիճակին վրայ, ի՞նչ ծրագիր պատրաստած են Ռուսիոյ Հայաստանի վրայ, և եթէ ցեղական դաժանութիւններն ու ազգայնութեան տարբերներն 'ի հաշիւ առնլով՝ սլավեան ցեղերը կ'ամիոփուին, օտար տարրներն անտես կ'առնուին կամ կ'արտաքսուին, եթէ Ռումէլիի ժողովուրդները կը բաժնուին, Պեսարապիա ուրիշի կ'անցնի, Եպիրոս Յունաստանի պիտի տրուի՝ ինչո՞ւ համար Արարատ հին դրութեան մէջ պիտի մնայ և խնդրուած ինքնօրինութեան մաս չպիտի կազմէ։

Ասոնք այնպիսի նախապատրաստութիւններ են Տէրութեանց խորհրդոյ ներկայելի որ խնդրոյն կարևորութիւնը բարձրացնելով՝ կ'բարձրացնեն նաև խնդրարկուներուն կորովամտութիւնն, համարում և վստահութիւն կ'ազդեն և գործին յաջողութիւնը կ'ապահովեն։

ԺԱ

Հայոց խնդիրը դեռ դեսպանաժողովին ուշադրութեան չներկայացաւ։ Նկատողութեան արժանի կէտն այս է որ Անկիա

ակնկալուած դիմադրութիւնը չցուցներ այն կարգադրութեանց մասին որ հիւսիսային Պուլղարիոյ կ'վերաբերին։ Եգեան ծովուն ազատութիւնն ապահովելէն ետու՝ թերևս կ'թողու Անկլիա որ ասպագային մէջ միւս տէրութիւնները չափուին Ռուսիոյ հետ որ Եւրոպայի մէջ քաղաքական նոր դիրքարութիւններու որոնմներ ցանելու առիթ կ'լինի եղած մէկ քանի անիրաւ տնօրէնութիւններով, մինչդեռ ինքն՝ ըստ երևոյթին, իր բոլոր քաղաքագիտական ոյժն պիտի թափէ որ ասիական մասին համար ընել տայ իր շահուց համաձայն դիրքումներն զոր ինք Եւրոպականին համար ընելու տրամադիր եղաւ։ Արդ՝ Անկլիոյ և միանդամայն Թուրքիոյ գերագոյն շահն է որ Հայաստան ներկայ դիրքարութեանց կրկնութեան դէմ պատուար մը լինի և՝ միւս տէրութեանց երաշխաւորութեան ներքև չէզոք դրութիւն մը բռնած՝ զարդանայ, չէնցնայ ու չէնցնէ այն արգաւանդ հողերն որ միայն ապահովութեան, գործունէութեան, դիտութեան ու ազատութեան պէտք ունին որ ծաղկին ու զօրանան։

ԿՆՈՋ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԵՐԸ*

Մեր դարու առաւելութիւններէն մին է, կիներէն ոչ միայն սիրել ու պատուել, այլ և խորհրդածութեան առարկայ ընել։ Հնոց միտքը, հակառակ իր բոլոր բեղմ-

*Հայ կանանց հաճելի և օգտակար ընթերցում մը հայթայթելու յուսով Վիէննայի համալսարանի տնտեսագիտութեան ուսուցիչ Լոռէնց Ֆ. Շթայնի երևելի մէկ գրքուկէն (Die Frau auf dem Gebiete der Nationaleconomie) համառօտած այս թարգմանութիւնս հետզհետէ պիտի հրատարակուի։ Յ. Պ.

նաւորութեան՝ չկրցաւ մինչև կինը բարձրանալ, որ իրեն համար անմատչելի էակ մը մնաց. և ոչ իսկ հին աշխարհի կանային նշանաւոր երևոյթները, Պենելոպէ, Կղէոպատրա, Մէսալինա և այլք, կրցան խոհուն մարդիկն գրգռել որ կնոջ բնաւորութեան և մարդկային քնկերութեան մէջ անոր ունեցած կոչման վրայ մտածեն։ Աբիստոտէլ (politique) հարիւրաւոր պատճառներ դիտէ որոնք մարդը ուժեղ կ'ընեն, պետութիւն մը կը մեծցընեն կամ կը կործանեն, բայց կեանքի ամենէն զօրաւոր գործիչներէն (facteur) մին ներկայացնող կանանց վրայ բան մը չդիտեր. Պղատոն դիտէ ամէն բանի իտէականն, մարդուն, պետութեան, անմահութեան ևն, բայց կնոջ իտէականն անծանօթ է իրեն. հին քնարերգուները (lyrique) ամէն ինչ կ'երգեն, մինչև սիմպիական խաղերը և յաղթականները, բայց կինը, որոյ վերջապէս, այս յաղթականներն ալ պիրով կը խոնարհին, օտար կը մնայ իրենց։

Տարբեր ժամանակ մը կ'սկսի գերմանական աշխարհին հետ. կինը բանաստեղծութեան և պատմութեան մէջ կը մտնէ. Քրեմհիլտ և Գուտրունհիլտ այնպիսի կանային երևոյթներ են, որոց նմանը հին աշխարհը չէր տեսած. ասոնց կը յաջորդեն թրուպատուրք և իրենց համապատասխանող գերմանական երգիչները (Minnesaenger)։ Գերմանական ժողովրդոց սիրտը դատաւ, ինչ որ հնոց միտքը չէր կարողացած դտնել, այն է սէրը իբրև կեանց զօրաւոր դործիչ։ Այր մարդը, որ մինչև հիմայ սովոր էր պետութեան միայն նուիրել իր կեանքն ու ամբողջ ոյժը, կը սովրի կնոջ համար ոչ միայն ղգալ և ապրիլ, այլ և մեռնիլ և 18դ դարու բանաստեղծութիւնը երգերու և ողբերգութեանց սքանչելի ծաղիկներով կը պատէ բոլոր Վէրթէրներու գերեզմանը. կինը կայ ալ այսուհետև, զօրութիւն մ'է և կեանքի կէսը կը ներկայացնէ. սակայն այնու հանդերձ նա դեռ միայն բանաստեղծութեան սեփականութիւնն է, իսկ իրական կեանքը կը ճանաչէ կինը լոկ իբրև իրողութիւն (fait) և ոչ իբրև այն զօրութիւնը, որ կայ կնոջ մէջ։

Եւ ահա կու գայ մեր ժամանակը, որ այն միայն ու-

նենալ կը կարծէ, իրօք իրենը կը համարի ինչ որ գիտէ և կ'ըմբռնէ. և գրեթէ այնպէս կ'երևայ որ մեր ժամանակի այս յատկանիշը իր զօրութիւնը կանանց վրայ ևս կ'ուզէ տարածել, անոնց կեանքին և ներքին յատկութեանց վրայ. իրաւունք ունինք, պարտաւոր ենք թէ ոչ՝ մտաւոր սիշխատութեամբ քննելու և չափչփելու փորձել զայն, որոյ այնքան յօժարութեամբ կը հպատակինք մեր սիրտը նուիրելով. և կինը ինք ինչ պիտի ըսէ, եթէ գիտութեան առարկայ լինի, և ամենէ աւելի տնտեսագիտութեան, որ իր չափով ամեն բանի տնտեսական արժէքը կը կշռէ պաղութեամբ և որոյ համար արեգակը լոկ լոյս և ջերմութիւն է, ոյժ՝ արդիւնաբերութիւն, և երգչին անտառակը իր դարնային անուշաբոյր օդով՝ լոկ տնտեսական արտադրիչ խոնաւութեան։ Կինը պիտի կրէ՞, պիտի համբերէ՞, որ այր մարդու համար ուրիշ արժէք մ'ալ ստանայ, այն արժէքէն զատ, զոր այրին սէրը կու տայ իրեն. թողլո՞ւ է որ տնտեսագիտութեան ձեռքով անգինը գնահատելի բան մը դառնայ. պիտի ներէ՞ որ իրենն կատմամբ ալ, որոյ համար ամեն ինչ կը զոհենք, արդիւնաբերութեան և սպառման, ծախուց և եկամուտի հասարակ գաղափարները գործադրելու ենթենք։

Կարծեմ, այո՛. և եթէ այդ չընենք, դուցէ կինը ինք դիւրութեամբ չներէր մեզ։

Ա՛ներ դարու ամենէն նշանաւոր երևոյթներէն մին է, կնոջ այրէն զատուիլը, անոր ինքնուիրութեան զգացումը, այն պէտքը՝ զոր կինը կ'զգայ ոչ միայն ծաղիկ ու պսակ, այլ և մեր ժամանակի ահագին աշխատութեան մէջ ինքնուրոյն գործիչ մը լինելու. կինը՝ հազարաւոր տարիներէ 'ի վեր այրին կենաց լռիկ և հնազանդ լրումը՝ կ'սկսի սովրիլ, թէ ամեն ինչ, որ տեղի կ'ունենայ, կիսկատար կ'մնայ, եթէ կինը 'ի միասին չձեռնարկեր. նա կ'սկսի հասկնալ, որ կրնայ, և ամենէն յառաջ անով, ինչ որ իրեն միայն յատուկ է, կեանքի և անոր երջանկութեան կշռին մէջ մեծ ծանրութիւն մը նետել. նա կ'ուզէ իր ոյժը գործածել մարդկային աշխատութեան մէջ. նա չուզեր այր մարդու դերը խաղալ, այլ

կ'ուզէ լինիլ, ինչ որ այրը չէ կարող լինիլ, և այրական աշխարհի յարդանքը շահիլ, աշխատութեան կեանքին մէջ այրին քով նոր կարգ մը կազմել և գիտէ որ իր այս նպատակին ոչ թրուպատուրներով և ոչ տպեալ բանաստեղծութիւններով կրնայ հասնիլ։ Կինը կ'ուզէ իրօք ստանալ այն արժէքը զոր ինք կը ներկայացնէ և այստեղ երեն ձեռք կը կարկառէ տնտեսութեան գիտութիւնը։

Արդ՝ տարակոյս չկայ որ վայելքնէ վերջապէս մարդկային կեանքի պսակն ու պտուղը. և վայելք կարող է լինել մեզ համար, ինչ որ ունինք, կը շահինք, մեր աշխատութեամբ յառաջ կը բերենք և մեր բաղձանաց համաձայն զանազան ձևերու տակ կրնանք դնել. և ինչ կը կոչենք այն, որոյ առատութիւնը և վայելքը մեր կեանքի լրումը կը կազմեն. ինչպէս կ'անուանեմ այն, առ որ ուղղեալ են իմ ջանքերը և աշխատութիւնը, և որոյ համեմատ իմ կենաց չափը, իմ դոյութեան և դրութեան մեծութիւնը ես ինքնին կ'որոշեմ. այն՝ որոյ կորուստը ինձ վիշտ կը պատճառէ, այն՝ որ եթէ շահիմ, ուրախութեամբ կը ընու ղիս, որովհետև իբրև իմն, իմ մէկ մասը կը նկատեմ, — անշուշտ «հարստութիւն» կը կոչեմ զայն. եթէ լաւ դիտենք, կը տեսնենք որ հարստութիւնը բաղկացեալ է առանձին իրերէ, որոնք ինչք (bien) կ'անուանենք. իսկ այն զօրութիւնը, զոր այս իրերը ինձ կու տան, կ'անուանեմ իմ «կարողութիւնը»։ Ամենքնիս ալ դիտենք, որ մեր կեանքը ամենէ յառաջ այս կարողութենէն կախումն ունի, անոր ինչքերէն և հարստութենէն. ճշմարտութիւն մ'է այս, զոր ամէն օր, ամէն ժամ, մեր ամէն վարքերը մեզ 'ի մտայ ցոյց կու տան. և իրօք մեր կեանքը, կամ գոնէ մեր արտաքին կեանքը, իբրև լոկ ընչից կեանք կ'երևայ մեզ։ Եթէ մեր կարողութիւն, հարստութիւն, ինչք անուանածը այնպիսի մեծ զօրութիւն մը կը ներկայացնէ, որ իր անջնջելի դրոշմը կը տպաւորէ մեր ամբողջ կեանքին, մեր մտածման և յուսոյ վրայ, կրնայ արդեօք այս զօրութիւնը բոլորովին պարզ բան մ'ըլլալ, կրնայ մարդկային կեան-

-քի համար այնքան վճռական ազդեցութիւն ունեցող զօրութիւն մը բոլորովին դիպուածական և կամայական ըլլալ. — ոչ. ինչպէս ամէն զօրութիւն այս կենաց մէջ՝ նոյնպէս և կարողութեան, հարստութեան և ընչից զօրութիւնք՝ որոշեալ օրէնքներու ենթարկեալ են և ասոնց համաձայն ինչքերը կը ծնին և կը կորսուին։

Արդ՝ հարկ չկայ ըսելու թէ ով որ ընչից ծագման և աւելցութեան վրայ ներգործել կ'ուզէ, պարտի յիշեալ օրինաց վրայ ընդհանուր դաղափար մը ունենալ. և եթէ ես իբրև կին կ'զգամ, որ իմ ալ բարօրութիւնս ու դժբաղդութիւնք այս օրէնքներէն կախեալ է, եթէ կ'զգամ որ ինչք և հարստութիւն ինձ համար ալ եթէ ոչ երջանկութիւնք, գոնէ երջանկութեան մեծ պայմաններ են, և եթէ սիրք խելքին հետ միացնելով կ'ուզեմ՝ իր բոլոր ուժովք հանդերձ նոյն օրինաց ենթարկեալ այրին օգնել — ի՞նչ պիտի ըլլայ այն ժամանակ իմ պարտականութիւնք։ Ընթերցողք պէտք չէ երկնչի քսածիս եզրակացութենէն. ես չպիտի քսեմ որ կինք պէտք է այն ժամանակ նոյնք ընէ, ինչ որ «Ցնտեսագիտութիւն ուսանիլ» կ'անուանենք. չպիտի պահանջեմ որ կանայք կարող ըլլան արժէքի, թղթադրամի, դրամագլխի և աշխատութեան սահմանին վրայ վիճաբանել. իսկ այն օրէնքները, որոց գիտութիւնք կնոջ հարկաւոր է, պիտի փորձեմ այս տեղ համառօտիւ նշանակել։

Եթէ սովորական կեանքի մէջ մեր ինչք անուանած բանը վայրկեան մը նկատողութեան առնենք, անմիջապէս կը տեսնենք, որ ո և իցէ նիւթէ մը (substance) աշխատութեամբ արտադրուած է, և արտադրուելէն յետոյ ո և իցէ մէկէ մը կ'սպառուի, բայց այս սպառումէն կանոնաւորապէս դարձեալ ուրիշ բան մը կ'արտադրի, ինչպէս ուտելէն՝ զօրութիւն, թելէն՝ անկուած հայլն. ուրեմն ինչ որ ինչք կ'անուանենք, հանդարտ ու մնայուն բան մը չէ, այլ մշտնջենաւոր և երբեմն տեսանելի, իսկ երբեմն անտեսանելի շարժման մէջ կը գտնուի. ոչ միայն այն նիւթը, որմէ բաղկացեալ է, կը փոխուի, այլ եւ առ հասարակ ինչք ըլլալու յատկութիւնն ալ փոփոխութեան ենթակայ է։

Ինչքը կենդանութիւն ստացած է դիտութեան համար, կը փոփոխուի, կը ծնի, կը շնչէ, կ'ապրի, կ'սպառի, վերջապէս առուդուիթիւն կ'ըստանայ նման դինք ծընող մօր, որ է մարդուս աշխատութիւնը։

Ինչքերու կեանքի այս ընթացքը միշտ երեք հիմնական ձևեր ունի, որոնք են արտադրութիւն, սպառումն և վերարտադրութիւն (reproduction). ուր ստանցմէ մին կայ՝ հոն ինչք մը կայ, ուր իրենցմէ մին կ'բսկսի, հոն ինչք մը յառաջ կու գայ, ուր իրենցմէ մին կը դադրի, հոն ինչք մը կ'անհետանայ։

Այս ամէնը գուցէ ընթերցուհոյն շատ տեսական կը թուի, բայց շատ գործնական և շօշափելի կը լինի, եթէ քայլ մը ևս յառաջ երթանք մեր խորհրդածութեան մէջ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա.

Ամսագրոյս նախորդ թուոյն մէջ վիճակիս Գեր. Առաջնորդին առ Գաւառական ժողովն ըրած մէկ ռաջբիոռնիէ-ներ հրատարակելէն ետև՝ աւելորդ չենք համարիր այս անգամ ալ մի քանի խորհրդածութիւններ ընել անոր վրայ։ Խնդիրն ոչմիայն ինքնին կարևոր է այլ և ուրիշ տնտեսական խնդիրներ նկատողութեան առնելու կ'դրդռէ և կերպով մը ժողովրդեան նիւթական ու բարոյական վիճակը հետազօտելու առիթ կ'լինի։

Գեր. Առաջնորդն՝ իր սովորական պարզ, բանաւոր ու ազդեցիկ ոճով կ'ջանայ պարզել և լուծել ընկերական խնդիր մը որ այսօր բոլոր Եւրոպայի դիտուններու ուշադրութիւնը դրաւած է և զոր լուծելու համար մերթ բանաւոր, մերթ ծայրայեղ միջոցներ կ'առաջարկեն։ Այս է աշխատաւորեան ու ռեշռաաաորնեան մեծ խնդիրն, որ մանաւանդ Հայոց համար, իրենց բացառիկ կացութենէ, աւելի էական կարևորութիւն կ'ստանայ, ուստի չի իրենց համար մահու ու կենաց խնդիր մ'է։

Գեր. Հայր Մուրատեանց իր առաջարկութիւնն ընելու համար պէտք չզգար դիտութենէ խրթին բառեր առնուլ, տեսական նկատումներու դիմել, վերացական սկզբանց նրբութիւններ փնտռել, այլ՝ իր չարժառիթը ժողովրդեան միտքը լուսաւորել լինելով, ուղղակի խնդրոյն խորը կ'մտնէ և չօչափելի, թուաբանական ճշդութիւն ունեցող իրողութիւն մը կ'նկարագրէ տխուր գոյներով, անոր պատճառները կ'քննէ, պայմանները կ'յայտնէ և Ազգ. Վարչութեան կ'յանձնէ գործադրութեան միջոցները խորհիլ։ Ի՞նչ է Գեր. Առաջնորդին առաջարկութեան ծուծը։ Իր առաջնորդական պաշտօնին միամեայ շրջանին մէջ նկատեր է որ աղքատութիւնն օր ըստ օրէ կ'ճարակի հայ հասարակութեան մէջ և անոր վշտալի երևոյթներն ազգային Վարչութիւնը կ'տագնապեն, ցաւօք սրտի դիտեր է որ այս աղքատութեան համար տրուած թէ մասնաւոր և թէ պաշտօնական նուէր, նպաստ, ողորմութիւն անզօր դարմաններ են, իրենց նպատակին ներհակ հետևանք ունին, նիւթապէս ու բարոյապէս հիւանդութիւնը ճարակելու կ'ծառայեն և բուժելու տեղ թշուառութիւնը կ'ծանրացնեն 'ի վնաս ժողովրդեան։

Ճշդրտենք։ Այսօր Հայ ժողովուրդն, որ 8,000 հոգւոյ կ'հասնի՝ հինգ վեց հարիւր աղքատ ունի որ իր ողորմասիրութեամբը կ'ապրին։ Թէ ինք և թէ ազգ. Վարչութիւնը 249,400 ղրշ. ծախք կ'ընէ այդ աղքատաց համար, օտար սպասուհիներու համար 1,082,500 կ'վճարէ, և այս մեծ ծախուց գումարն անարդիւն է։ Իսկ եթէ այս գումարին յաւելունք նաև 150,000 ղրշ հայ դպրոցներու համար, 377,712 ղրշ օտար դպրոցներ յաճախող աշակերտներու համար պիտի գտնենք երկու միլիոնի մօտ ահագին գումար մ'որ ազգին քսակէն կ'ելնէ՝ մասամբ ծոյլերը սնուցանելու և աղքատութեան յարակից կոիւներ, վէճեր, անբարոյական դէպքեր յառաջ բերելու, մասամբ՝ վարձատրելու ծառայութիւն մը զոր կրնանք աւելի աժան ու օգտաւէտ միջոցաւ ստանալ, մասամբ՝ օտարառէր հայեր պատրաստելու, մինչդեռ հայ մանկտւոյն համար յատկացած գումարն ալ՝ ոչ միայն բաւական չէ կրթութեան գործը դիւրացնել այլ և ակնկալուած արդիւնքն արտադրել, քանի որ մեր ընտանեկան ու ընկերական շրջանին մէջ ազգաւերութեան տարրներ կ'գտնուին։ Այսքան զգոյշութիւն ընելէ ետև՝ ծանր է տեսնել որ հետևանքն ընդհանրապէս ազդամեաս է, ինչպէս որ

լաւ կ'բացատրէ Առաջարկութեան հեղինակը։ Ուստի կ'առաջարկէ ողորմածութեան եղանակը փոխել, միայն հիւանդ, անդամալոյծ, անկարող ու ապիկար աղքատները խնամել և կարողներն աշխատութեան վարժել, որով մնայուն ինքնօգնութեան հիմը դրուած կ'ինի, յոյն սպասուհեաց տեղ հայուհիներ գործածել ու 'ի վերջէ բարեպաշտական գործերն այնպիսի դրութեան մը վերածել որ աւելի օգուտ ծագին քան թէ վնաս։

Այս առաջարկութեան մէջ ոչ միայն հայրենասիրութեան ոգի կ'փայլի այլ ազգային աշխատութիւնը զարգացնելու իրաւացի փափաք մը, տնտեսագիտական լուրջ սկզբունքի մը գիտակցութիւնն որ կ'դատապարտէ ամէն աշխատութիւն, նոյն իսկ ամէն բարեգործութիւն որու արդիւնքն իրական և նպատակն օգտակար չեն։

Գաւառական ժողովն Առաջարկեան պարունակած ճշմարտութեանց համոզուելով՝ արժան դատեց խնդիրը Քաղ. ժողովոյ յանձնել, որպէս զի յատուկ յանձնաժողովի մը ձեռօք գործադրութեան միջոցները քննել տայ և տեղեկագիր մը պատրաստէ։

Բ

Թերևս առարկուի՝ թէ տնտեսական գործողութեանց մէջ մարդ պարտաւոր է աւելի իր շահը նկատել քան թէ հայրենասիրական ոգիէ շարժեալ գործել, թէ աշխատութեան, ազատութեան և բաժանման համեմատ՝ ժողովրդեան մ'անհատները մասնաւորապէս և ազգերն ընդհանրապէս յատուկ պաշտօններ ու գործեր կը կատարեն իրենց բնական ու ստացական հանգամանաց հետևելով և թէ ամէն մարդ ազատ է իր հաւնած շուկայէն ծառայ մը, ապրանք մը, գործաւոր մը վնտռել ու ստանալ, ուստի և հայք նախադաս կը համարին յոյն սպասաւոր և ապաստուհի գործածել քան թէ հայ։ Երաւի շատ դոհ պիտի լինէինք եթէ հայք միշտ գիտութեան սկզբանց համեմատ շարժէին ամէն պարագաներու մէջ, բայց աչի տես որ այսպէս չէ, և նախապաշարումն ու աւելորդապաշտութիւնը տակաւին մեծ դեր կ'խաղան մեր կենաց այլ և այլ գործողութեանց մէջ։ Եթէ ապացուցուի որ հայք աւելի լաւ, աւելի ժամն, աւելի օգտակար, աւելի հաւատարիմ ծառայութիւն

կ'ստանան օտար սպասուհիներ գործածելով քան թէ հայեր՝ խնդիրն ինքնին կ'լուծուի և հայրենասիրութիւնն կամ ազգային աշխատութեան պաշտպանութիւնն անպատեհ առարկութիւններ կ'դառնան։ Այն ատեն կրնանք ըսել, որ եթէ 1,082,500 դրչի դումար մը օտարաց դրպանը կ'մտնէ՝ փոխարէն նոյնչափ ծառայութիւն կ'ընդունուի, ուստի անիրաւութիւն կամ վնաս չկայ և ոչ մէկ կողմէ։ Բայց գործն այս վիճակին մէջ չէ։ Տան սպասաւորութիւնն մանաւոր արուեստ մը չէ որ պատրաստութիւն և ուսում պահանջէ, յոյն մարդիկ ու կանայք սպասաւորելու համար յատուկ դպրոց մ'երթալով վարժուած չեն, մէկ խօսքով մասնագէտներ չեն, այլ մեծ մասամբ կղզիներէն կ'գան քաղաքս խեղճ, անճարակ ու ողորմելի վիճակի մէջ, դեղջուկներ են անկիրթ ու անոսպայ, որ տուն մտնելով՝ կ'աշակերտեն, ժամանակ մը խիստ ստորին վարձքով տան տիրուհիի մը մօտ և քանի մը տարիէն քիչ մը սպասաւորութիւն սորվելէ ետև գլուխ կ'վերցնեն, աւելի դոռոզ կ'դառնան և ծանր պայմաններով մեծ տուներ կ'մտնեն։ Ուստի՝ թողթէ քարոյապէս՝ նիւթապէս շատ սուղի կ'նստին մեզի և ամէնքն հաւատարմութեան տիպարներ չեն, ինչպէս որ ստէպ տուներու մէջ սպասուհիներու գաղտնի ձեռնտուութեամբ պատահած գողութիւնները կ'վկայեն, մինչդեռ վերջին տարիներս տեղ տեղ հայ սպասուհիներու գործածութենէ թէ անոնց և թէ տնտեսութեան համար յառաջ եկած օգուտն ամենուն յայտնի է։ Բայց չուկայի վրայ հայ սպասուհի չկայ, այդ հաղուագիւտ է և՝ ի հարկէ մարդ գտածը պիտի գործածէ։ Այս իրաւ է, և ահա այս պակասը լեցնելու նպատակ ունի Գեր. Աւագ Նորդին առաջարկութիւնը, որով ոչ միայն ազգին ստակն իր մէջ կը մնայ, դաս մ'անձինք ողորմածութեամբ ապրելու ծանր հարկէն, ազգային արկղը մեծ բեռէ մը կ'ազատին, այլ և աշխատութեան ու գործունէութեան սէրը կ'զարգանայ ժողովրդեան մէջ և ծուլարանները կ'քիչնան։

Գ.

Եթէ մէկ կողմէ աշխատութեան բաժանման և հետևապէս աղտա փոխանակութեան շնորհիւ ամէն անհատ ու ժողովուրդ իր բնդունակութեան ու երկրին հանգամանաց համեմատ ճար-

տարութիւն մը կ'մնակէ, միւս կողմէ անուրանալի է որ ամէն ազգ պարտաւոր է իր մէջ զարգացնելայն ամէն նախնական արուեստներն ու սպասաւորներն որ իր անմիջական պիտոյքը լրացնելու կ'ծառայեն, որպէս զի չստիպուի ոչ միայն իր կարողութենէ վեր բաներու այլ և ապրուստի միջոցները հայթայթելու համար օտարին դիմել։ Ձկայ ժողովուրդ մ'որ լոկ վաճառական, լոկ արուեստագէտ, լոկ գործաւոր, լոկ մեքենագործ, լոկ տարազագործ, լոկ երկրագործ լինի, այլ առհասարակ ամէնքը ճարտարութեան այլ և այլ ճիւղերը քիչ շատ մշակելէն ետև՝ իր հանգամանաց աւելի յարմար եղածին մէջ գերազանցելու կ'ճգնի և անով իր միւս պիտոյքն հոգալու կ'յաջողի։

Դժբաղդաբար մեր մէջ տնտեսական այս իրողութիւնը նկատողութեան առնուած չէ և օտարները՝ թերևս իրաւամբ՝ մեզ գլխաւորապէս վաճառականութեան աւելի ընդունակ ժողովուրդ կ'սեպեն քան թէ ուրիշ ճարտարութեան։

Իրաւի՝ հայն իր հայրենիքէն դուրս գլխաւորապէս վաճառականութեան կ'հետևի։ Ան հասարակ իր աստանդական վիճակն, ուրիշ ժողովրդոց վարուց ու բարուց յարմարելու տրամադրութիւնը, քիչ աշխատութեամբ շատ վաստակ ընելու փափաքը, ստէպ այլ և այլ քաղաքական պատճառներով տեղէ տեղ փոխադրուելու հարկը, և մանաւանդ առուտուրի համար ունեցած բնական ճաշակն ու տաղանդը զինք այս ասպարէզը մղած են և իր նրբամտութեան, գործունէութեան, հաշուեգիտութեան և երբեմն նենդամտութեան համար անունի հանդիսացած է դաղթած տեղերն ու մեծ հարստութիւն դիզած է։ Դիւրին վաստակը, հին նեղութեանց յիշատակը, աշխարհասիրութիւնն ու հայրենասիրութեան ոգւոյն թերութիւնը, դիւր, ճոխ ու հանդիստ կեանք մը վարելու կ'յորդորեն և ստէպ պերճասիրութեան ու շռայլութեան կ'տանին։ Այս պայմաններու մէջ դտնուած են և Հայք, որ օրինաւոր տնտեսութեան և չափասիրութեան դէմ գործելով՝ շատ անդամ փարթամ հարստութեան կատարէն չբաւորութեան անդունդը գլորած են։ Հիմակ այլ և այլ տեղեր հազիւ մնացած է այն հարուստ հայ վաճառականաց յիշատակն, որ հայրենասիրական գործով մը մշտատև անուն մը թողլու անխոյթ՝ մի միայն իրենց աշխարհային վաղանցուկ կիրքն ու յաժարութիւն-

ները յագեցուցեր և շուքի պէս անցեր են։ Ճշմարիտ է որ երկ-
րի մը հարստութեան ու զարգացման մեծապէս կ'նպաստէ վա-
ճառականութիւնը, սակայն ցաւալին այս է որ հայն երկիրը չու-
նի և իր քաղաքական վիճակը կորուսելէ ետև՝ օտար աշխարհ-
ներն օժտած է իր առևտրական գործունէութեան արդիւնքով,
առանց մնայուն կայան մը, հայրենի ազատութեան նպատակ
մ'ընտրելու, որ՝ ինչպէս մտաւորական նոյնպէս նիւթական մի-
ջոցներով կ'ստացուի և յարատև զարգացման կ'տանի։ Զենք
մոռնար որ արուեստներու մէջ ալ հայք իրենց ճարտարա-
մտութիւնը ցոյց տուած են, սակայն միշտ ակամայ, և իբրև
դռեհիկ, աննշան դրաղմունք նկատած են այդ գործերն, և
երբ յարմար առիթը պատահեր է թէ մտաւորական և թէ ար-
ուեստներու ասպարէզը գտնուողներն առուտուրի մէջ նետուած
են՝ իբրև աւելի փայլուն, ազնուական ու շահաւէտ ասպարէզ
մը նկատելով զայն։ Եւ ստուգիւ հայոց մէջ ազնուականու-
թիւնը վաճառականութեան մէջ կ'կայանայ և այս պատճառաւ
երկու ծայրայեղ վիճակի մէջ կ'գտնուին, կամ առուտուրի
մարդ կ'լինին, ստէպ հին ճամբաներու մէջ քալելով և դիտու-
թեան գիտերն առ ոչինչ դրելով, կամ ատորին գործերով
կ'պարապին, իսկ միջին վիճակները միայն տեղ տեղ կ'տեսնուին։
բայց եթէ լաւ մը նկատենք արտադրութեան միջոցներն ու ժո-
ղովրդոց հարստութեան աղբիւրները պիտի տեսնենք որ լոկ
վաճառականութիւնը չէ։ Վաճառականութիւնն պարզապէս
արտադրութեանց տարբեր արդիւնքն հաղորդակցութեան մէջ
դնող, հպելի ընող գործողութիւնն է։ Զկայ առուտուր այն
տեղ ուր միւս ճարտարութիւններն՝ երկրագործութիւն, տա-
րազագործութիւն, արտահանութիւն եւ քիչ շատ չեն մշակուիր։
Ժողովրդեան մը բարօրութեան գլխաւոր մէկ պատճառն է այլև
այլ արտադրական գործողութեանց յարմար ու օրինաւոր բաշ-
խումը։ Ուր որ ժողովուրդ մը էապէս երկրագործ լինելու պայ-
մաններու մէջ կ'գտնուի և ընդհակառակն կ'ճգնի դէպ տարա-
զագործութեան կամ արուեստագործութեան մէջ զարգանալ
իր նպատակէն կ'չեղի։ Բնութիւնն՝ ինչպէս մարդոյ՝ նոյնպէս
երկրի մը յատուկ հանգամանքներ տուած է և դիտութիւնը
զանոնք կ'բարգաւաճէ առանց հիմնական փոփոխութիւն բե-
րելու։ Լեռնոտ հող մը չկրնար դաշտային ընել, այդեւէտ եր-
կիր մը չկրնար ստիպել որ համեմներ արտադրէ։ Սակայն ե-

թէ արտադրութեանց տեսակի տարբերութիւնն փոխանակութեան և միջազգային հաղորդակցութեանց դրդիռ է, կան նաև պաշտօններ զորս ժողովուրդ մը կրնայ իր մէջ կատարել առանց մեծ դժուարութեան։ Այս պաշտօնները, ինչպէս արդէն ակնարկեցինք՝ կ'վերաբերին այն պիտոյից որ վեղի համար անմիջական, տեղական են։

Դ.

Արդ մեր խօսքը Զմիւռնիոյ հայոց վրայ դարձնելով՝ կ'յարենք որ՝ ինչպէս սպասաւորներու համար մեծ դուռներ կ'թափեն դուրսը, նոյնպէս կ'թափեն ուսեստի, բնակութեանց շինութեան ու հանդերձի համար։ Քաղքիս մէջ մսավաճառ, նպարավաճառ, փերեզակ, ընդավաճառ, դերձակ, մուճակագործ, որմնադիր, հիւսն, ատաղձագործ, պարտիզպան, պղտոնավաճառ, դիներվաճառ եւ յոյն են։ Եւ ամէն առաւօտ հայն իր աչքը բանալուն՝ քսակն ալ կ'բանայ և օտարին կ'լեցնէ։ Մեր վաստակին ամէնէ մեծ մասն օտարին խանութը կ'թողունք։ Իրաւ է որ կան և մեր մէջ դարբիններ, ժամագործներ, վերմակագործներ, սափրիչներ, ոսկերիչներ և մանաւանդ բեռնակիրներ՝ և աւելի ստորին կարգի գործաւորներ, սակայն այս պաշտօններն համեմատաբար այնքան արդիւնաբեր չեն որքան անոնք որ անմիջական պիտոյքը հայթայթելու կ'ծառայեն։

Այս վերջին տարիներս՝ շնորհիւ Պարտիզակցի Պ. Յարութիւնի՝ մուճակագործութիւնը բաւական տարածուեցաւ հայոց մէջ և այժմ ընդարձակ ճիւղմը կ'կազմէ որ կ'շահուի, սակայն հազիւ կ'տեսնենք մի քանի հայ ատաղձագործներ, ներկարարներ, նպարավաճառներ եւ, իսկ մանր մաւնր խանութպաններ՝ որ կտաւեղէն կ'ծախեն բազմաթիւ են և շատեր ալ կան անգործ, վասն զի վաճառական լինիլ կ'ուզեն։ Զկայ ժողովուրդ մ'որ յունաց չափ աշխատող, սակաւապէտ և տնտես լինի, և այն մանր մաւնր աբուլեստները՝ զոր հայը կ'անդրանէ՝ իրենց համար շատ անգամ հարստութեան դռներ են։ Կան յունաց մէջ պարէնավաճառներ ու դիներվաճառներ որ այսօր մեր ամենէ յաջող վաճառականին հետ կրնան մրցիլ հարստութեան կողմէ, սակայն որչափ պարզ, շարքաշ կեանք կ'վարեն, մինչդեռ մերիններն՝ երբ քանի մը դրամ դիղեն՝ մեծ մեծ խորհուրդներ կ'դղանան և շռայլութեան

տիպարներ կ'դառնան։ Պէտք է որ տուն, սպասաւորներ ունենան, նոր նոր զգեստներ հագնին, սրճարաններն ու յունաց թաղերը դեգերին ու սիգալով ստակ ու սէր շռայլեն։ Ամենէ հարուստ յոյնը տնտեսութեան պայմաններէն չչեղիր, իր գործն հաշուով կ'տեսնէ, իր տան պիտոյքն անդամ իր ձեռքը կ'մատակարարէ և եթէ ինքզինքը կ'զրկէ որ համբարէ՝ չմոռնար նաև հայրերենեաց պարտաւոր եղած լուման, և այսօր յունական մի շատ մեծ հիմնարկութիւններն ոչ այնքան մեծ վաճառականաց առատասրտութեան գործեր որքան հասարակ արուեստաւորաց օրական հասոյթից արդիւնքն են։ Եւ բնական է, խնայողութիւնն դրամագլխոյ աղբիւրներէն մին է և այն որ նեղութեամբ կը վաստկի դրամը դժուարութեամբ կ'մսխէ, վասն զի անոր յարգն աւելի կ'ճանչէ, գիտէ անոր զօրութիւնը ու անկախութեան ճամբան տանելը։

Զենք ուզեր երկարել մեր խօսքը յոյնի և հայու կենցաղավարութեան վրայ զուգակշիռ մ'ընելով՝ որ շատ հետաքրքրական կրնար վինել, այլ կ'պնդենք աւարտելով մեր յօդուածը՝ թէ հայը պարտաւոր են՝ առանց ազատ փոխանակութեան դէմ գործելու՝ պաշտպանել, քաջալերել ազգային աշխատութիւնն այլև այլ արուեստներու վրայ տարածելով, թէ պէտք է բանիբուն գործաւորներ հասցնել ճարտարութեան այլ և այլ ճիւղերու մէջ՝ որ սպառման ընդարձակ ասպարէզ մ'ունին և մրցիլ յունաց հետ, այնպէս որ ոչ միայն հայոց դրամագլուխն իր մէջ բազմապատկի այլ օտարինն դիմելու հարկը վերնայ՝ այն արտադրութեանց համար զոր կարելի է ազգային գործունէութեամբ յառաջ բերել, պէտք է մանաւանդ խնայողութեան կանոնները պահել, շռայլութենէ խորշիլ և մոռնալ որ միայն վաճառականութեամբ մարդ չհարստանար։ Պէտք է մանաւանդ անձնական շահ խորհելու տեղն, չմոռնալ և ազգայինը, քանի որ այսօր ազգութիւնները նշանակութիւն ունին և մեր հայրենիքը կարօտ է ոչ միայն իր տարարնակ զաւակաց մասաւորական ծառայութեան, այլ նիւթական աջակցութեան, մէկ խօսքով դրամագլխոյ՝ որ ազգաց ներկայ ու ապագայ յառաջադիմութեան ու ազատութեան ամենէ հզօր գործիքներէն մին է։

ՄԵԾ. ՂՈՒԿԱՍ Գ. ՊԱԼԴԱՂԱՐԵԱՆ

Տխուր պարտաւորութիւն մ'ունինք կատարելու։ Արդէն լրագիրները վշտակրութեամբ դուժեցին Մեծ. Ղ. Գ. Պալդաղարեանի մահուան լուրն, որ ազգին սիրտը տրտմութեամբ համակեց։ Աւելորդ կ'համարինք անոր հիւանդութեան և փառաւոր յուղարկաւորութեան նկարագիրն ընել։ Մեզի համար ամենէ ծանր պարագան հին, բազմարդիւն, անձանձիր, խոհական ազգային խմբագրի մը կորուստն է։ Մեր պաշտօնակիցն՝ իբրև խմբագիր՝ հայ օրագրութեան մէջ եղական պատկեր մ'էր, և պիտի մնայ միշտ՝ իր գաղափարներովն ու իրեն յատուկ արժանիքովն։ Նա 1840ին աւետեց ԱՐԱՐԱՏԱՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ և 38 տարի կռուեցաւ իր գրչով այդ արշալոյսը փայլեցնելու Արարատայ վրայ, և արդարև ցաւ է մեզ տեսնել որ իր անխոնջ ճգանց արդիւնքն տեսնելու համար չապրեցաւ։ Եթէ խորհինք թէ՝ գրեթէ կէս դար առաջ՝ որքան դժուարին էր հայկական մամուլը հաստատել, եթէ պատմպէս քննենք այն տգիտութեան օրերն երբ նախապաշարումները կ'տիրէին, հայ բռնաւորներ, ամիրաներ՝ ազատ մտածութեան հակառակ էին, երբ կղերն ամէն նորութեան կ'դիմադրէր, երբ անհնարին դժուարութիւններ կային հայերէն տառեր և գործաւորներ գտնելու, այն ատեն կրնանք գնահատել այն ազդեցաւորութիւնն, այն հնարագէտ և եռանդուն հոգին որ այս ամէն արգելքները տապալելով՝ կարող եղաւ հայութիւնը մամլով մ'օժտել, և հայոց մէջ նոր շաւիղ մը բանալ յառաջադիմութեան, որու մէջ վերջերն ուրիշներ ալ մտան։ Բայց Թուրքիոյ մէջ միայն Ղ. Գ. Պալդաղարեանի կ'պատկանի հայ օրագրութեան ռահահորդ լինելու փառքը։ Հայ խմբագրաց այս անուանի նահապետն իր լեզուագիտական և կենցաղագիտական հմտութեամբ արդէն հզօր պաշտպաններ շահեր էր որպէս զի իր մեծ գործը գլուխ հանէ և անվտանգ մնաւռի այնպիսի անձերու դէմ որ իր ձեռնարկութեան թշնամիներն էին։ Արդէն լրտ Քէննինկ՝ Անկլիոյ դեսպանն՝ իր հզօր թևին ներքև առեր էր զինք, արդէն Հնդկաստանի հարուստ ու լուսամիտ հայ վաճառականներ կ'քաջալերէին զինք, և երբ Աչքաբոյն ե-

բեւցաւ, նոր թուական մը բացուեցաւ անշուշտ Հայոց համար։ Նա դրդիռ եղաւ նոր նոր ընկերութեանց հաստատութեան, նա ջանաց ուսումնասիրութիւնը տարածել Հայոց մէջ, նա դպրոցները պաշտպանեց և Հայոց իրաւունքն՝ իր խմացած կերպովը։ Նա կերպով մ՝առիթ եղաւ մտաւորական յարաբերութիւն հաստատելու այլ և այլ հայաբնակ երկիրներու մէջ և Հայոց աչքը դէպ 'ի Էջմիածին ու Հայաստան դարձնել, որու վերաշինութեան իր յարմար դատած միջոցներով աջակցելու փոյթ տարաւ։

Հայ օրագրութեան պատմութեան կ՝վերաբերի Աշչեր Աբեղեանի խմբագրական ներդործութիւնն ու գաղափարաց ուղղութիւնը քննել և ճշգրիտ հետևութիւն մը հանել։ Մենք միայն մեր խմբագրական պարտքը կատարեցինք՝ 'ի յիշատակ մեր անդրանիկ պաշտօնակցին, որու բաղմամեայ գործը կ՝փափաքէինք որ արդիւնաւոր ձեռք անցնէր։

Հ. ԻՓԷՐՃԵԱՆ ԷՖԷՆՏԻ

Ինչպէս յայտնի է, բաւական տարիէ 'ի վեր քաղքիս երկսեռ վարժարանաց տեսչութիւնը հանդէսիս խմբագիր–տնօրէն՝ Պ. Մամուրեան կ՝կատարէր, երբեմն Քաղաքական ժողովոց և երբեմն Ուսումնական խորհրդոց հսկողութեան ներքև։ Ինք պաշտօն ունէր նաև օրը մի քանի ժամ դասատուութեամբ պարապիլ, բայց վերջին տարիներս՝ դասատուի պակասութենէ՝ արժան դատուեր էր իրեն յանձնել և ուրիշ դասեր, այնպէս որ օրը հազիւ մէկ երկու ժամ կ՝գտնէր տեսչութեան պաշտօնին նուիրելու։ Պ. Մամուրեան նկատելով որ չպիտի կարենայ ըստ արժանւոյն կատարել երկու պաշտօն գպրոցներու մէջ՝ քանի մը տարի առաջ ժամանակին Քաղաքական ժողովին և յատկապէս նախորդ Ուսումնական խորհրդոյ առաջարկեր էր որ իր տեղ ուրիշ տեսուչ մը սահմանեն, Իփէրճեան էֆէնտին

այս պաշտօնին իբրև յարմարագոյնը ցոյց տալով։ Ռուսական խորհուրդը նկատողութեան առնելով անոր իրաւացի առաջարկութիւնն՝ որոշեց* տեսչութեան պաշտօնի կոչել Իփէքճեան էֆէնտին, որու այս մասին ունեցած ձեռնհասութիւնն ու յաջողակութիւնն ազգին ծանօթ են։ Ուստի յատկապէս հրաւէր դրուեցաւ Իփէքճեան էֆէնտիին, որ այն ժամանակ Եւրոպա կ'գտնուէր, բայց որոշ պատասխան մը չհասաւ։ Ի վերջէ երբ Իփէքճեան էֆէնտին Կ. Պոլիս վերադարձաւ՝ նոյն հրաւէրը կրկնուեցաւ և՝ Ռուսական խորհուրդը հրաժարած լինելուն, Քաղաքական ժողովը յաջողեցաւ զինք Զմիւռնիա բերել, ուր այժմ իր տեսչութեան պաշտօնը կ'կատարէ։

Արդարև Զմիւռնացիք պէտք է բարեբաղդ համարին ինքզինքնին որ այսպիսի ազնուասիրտ և մանկավարժական խնդիրներու մէջ հմուտ, փորձառու և գիտուն անձի մը ծառայութիւնը ձեռք ձգեցին։ Նա արդէն ցոյց տուաւ իր տաղանդն Կ. Պոլսոյ այլ և այլ ազգային դպրոցներու և մասնաւորապէս Ն. Շահնազարեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը վարելով, արդէն բոլոր ազգայնոց հանրածանօթ է դաստիարակական խնդիրներու վրայ գրած յօդուածներով։

Ինչպէս դասատուութեան նոյնպէս տեսչութեան պաշտօնն արուեստ մ'է այժմ որ երկար ուսմամբ ու փորձառութեամբ կ'ստացուի։ Ունի այս մանկավարժական գիտութիւնն Իփէքճեան էֆէնտին, որ Եւրոպայի և մասնաւորապէս Գերմանիոյ մանկավարժական դրութեանց և մեթոտներուն տեղեկացած է անձամբ ուսումնասիրելով զանոնք։ Պէտք է այսպիսի անձի մ'արժանիքը գնահատել, զանի քաջալերել, անոր աջակցիլ, և կանխահաս ու վճռական դատումներ չարձակել իր ըրած ու ընելիք դպրոցական կարգադրութեանց մասին։

* Ինչպէս Ռուսական խորհրդոյ անդամ նոյնպէս անոր ատենադրութիւնը և Իփէքճեան էֆէնտի իսկ կրնան վկայել որ հանդիպած խմբագրութիւնը ըստ օրինաց ալեկոծ գտնուած է այս որոշման գործադրութեան, ուստի ըստ մէկ ա՝ խօսք անոնց, մանաւանդ Արշալուսոյ նոր խմբագրին լրբենի ակնարկութիւնը ընդ Պ. Մամուրեան ընդարձակ է այս ընդդիմութեան դէմ և բաւական կ'գտնէ որ նոքին պետութեան հանդէ՝ անճառնի դրպարտութիւն և բանսարկութիւն է։ Պ. Մամուրեան իր արժանապատուութեան չյիշեր այս բանսարկութիւնոց դէմ երկիրներ գրելու, այլ կ'արհամարհէ և կ'ինդրա որ իրողութիւնները խօսին։

Հաւաստի ենք որ քիչ ատենէն պիտի տեսնենք նորընտիր Տեսչին տնօրէնութեանց օգտակար արդիւնքը, դպրոցներն ա-նոր արթուն և գործունի հսկողութեան ներքև նոր ուղղու-թիւն և փայլ պիտի առնուն, այս պայմանաւ որ նիւթական միջոցներն ալ նոր պիտոյից համեմատ աւելնան։ Ս. Մամ-ն առաջինը պիտի լինի հոչակող այն ամէն կարգադրութիւններն որ նպատակ ունին վարժարանաց աւելի մեծ յառաջադիմու-թիւնը։

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

Անցեալ ամսոյ 19ին կատարուեցաւ Ս. Հռիփսիմեան վարժարանի տօնախմբութիւնը։ Աշակերտուհիք Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին գումարուեցան առաւօտեան ժամերգութեան ներկայ գտնուելու եւ ապա վերադարձան դպրոցն, որու սրահը վայելուչ կերպով զարդարուած էր։ Ս. Առաջնորդը քահանայից դասուն հետ հանդէսին կ'նախագահէր և բազմաթիւ աբք ու կանայք հանդիսատես էին։ Կրօնական արարողութենէ ետք աղջկունք սկսան երգել, ապա մի քանի ճառեր կարդացուեցան բարձրագոյն կարգի աշակերտուհեաց կողմէ։ Ի վերջէ՝ Մեծ. Տեսուչ, Իփէքճեան էֆէնտին ատենախօսեց։ Որչափ որ կրցանք քաղել իր ատենախօսութենէ այս տեղ համառօտ կ'նշանակենք՝ թէև կ'փափաքէինք ամբողջ հրատարակել։ Նա յայտնեց թէ ինչ նշանակութիւն ունին դպրոցական հանդէսները։ Միայն զարդարուն սրահներ տեսնելու, իրարու երես նայելու, երգեր լսելու, ճառեր խօսելու, աղօթք ընելու համար սահմանուած չեն, այլ աւելի օգտակար, աւելի արդիւնաւոր ուղղութիւն մը կրնան ստանալ եթէ ամէն

հանդիսական լաւ գործ մ'ընելու, դպրոցներուն որ և է պիտոյքը հոգալու խորհրդով ներկայանայ, հետեւապէս ընել ինչ որ թերի է և անբաւական, և այդ թերին ու պակասը լեցնելու համար խորհի, միջոցներ փնտռէ և իր հանդիսակիցներուն հետ գործակցելով՝ գործնական արդիւնք մը յառաջ բերէ։ Հանդէս մ'իր նպատակին հասած կ'լինի երբոր նախորդ տարուան հանդիսին վրայ առաւելութիւն մը ներկայացնէ, ուսումնական պիտոյք մը լրացնէ և դպրոցներու յառաջադիմութեան համար նոր օգտակար բան մ'աւելցնէ, ապա թէ ոչ ամուլ հանդէս մը, վաղանցուկ զուարճութիւն մը կ'դառնայ. վասն զի յառաջադիմութիւնը զատ, յանկարծական իրողութիւն մը չէ, մասնաւոր կարգադրութեան մը վրայ չկայանար՝ այլ յաջորդական վերանորոգմանց, նախորդ դարերու յարատև ճգանց արդիւնքն է և քանի այս դարերը տարի և տարիները ամիս դառնան, որու մէջ ժողովուրդ մ'իր կրթական վիճակին նպաստաւոր կարգադրութիւն մը կ'ընէ, այնքան յառաջադիմութիւնն զդալի և օդուտներն ընդարձակ կը լինին։ Ուստի մենք ալ այս հանդիսով նոր բան մ'ըրած չենք լինիր եթէ ինչպէս որ եկանք դառնանք՝ միշտ բռնելով այն ճամբան ուր նախորդ տարին քալեր էինք։ Պէտք է որ միշտ մեր կենաց արահետին մէջ անկիւնաքար մը, մեր ճգանց հետք մը թողունք՝ իբրև նշան մեր զարգացման և իբրև քաջալերութիւն յետնոց որ նոյն շաւիղը շարունակեն։ Կ'տեսնէք արդէն որ այս վարժարանս անմիջական պէտքեր ունի։ Օրինակի համար, այս սրահս՝ ուր գումարուած է՝ կ'նեղուիք թէև հաղիւ մի քանի ժամ պիտի մնաք, կրնաք երեւակայել թէ որչափ կ'նեղուին ձեր զաւակները որ բուլոր օրը կ'մնան և որոց ֆիզիքական առողջութիւնն այնքան կարևոր է դաստիարակութեան գործին մէջ որքան մտաւորական ու բարոյական առողջութիւնն, երկուքն ալ անհրաժեշտ պայմաններ են յառաջադիմութեան, և սակայն կ'դիտէք որ այս միջավայրը նեղ է ձեր աղջկանց համար որ կ'տառապին, դասարաններ կը պակսին և ուրիշ պիտանի բաներ, որոց վրայ պէտք է

ուշադրութիւն դարձնել և թէ նիւթական և թէ բարոյական միջոցներ գտնել։ Ուսումնական ուքնտանեկան ճգունք իրարու միանալով կարող են մեծ արդիւնք յառաջ բերել եւ ամէն անոնք որ 'ի սրտէ կ'բաղձան իրենց զաւակաց երջանկութիւնը պարտաւոր են ոչ միայն հանդիսատես լինիլ այլ գործունեայ բանաւորմը աղգային վերաշինութեան գործին մէջ։

ԱՆՇԱՀ ԽՄԲԱԳԻՐ ՄԸ

Կան Հայոց մէջ տեսակ մը մարդիկ որ մութին տղէտներու մէջ յաջողեր են գրագիտի, խմաստունի անուն ստանալ, սակայն երբ գրիչ ձեռք առնլով ասպարէզ ելեր և ժողովուրդը լուսաւորելու պաշտօն ստանձներ են՝ իրենց յատուկ գոյնը, իրենց խոր տգիտութիւնը, իրենց արտին թոյնը երևան հաներ և գռեհիկ, ապօրէն միջոցներով ստացուած համբաւ մը վայրկենի մը մէջ կորուսեր են։ Այս դասէն է նաև Աբբաս Աբբասեանի նոր խմբագիրը, որ թէև արդէն իր չափը ցոյց տուած էր երբեմն Երուսաղէմի Ա. տարուան Սիոնը մրոտելով, սակայն այս իր նոր պաշտօնին մէջ՝ դիմակը բոլորովին վար նետելով յայտնեց միանգամ ընդ միշտ որ ոչ միայն իր կիրքը յագեցնելու համար կ'գրէ քան թէ լուսաւորելու, այլև իր միտքն անսխալ բացատրելու անկարող է, խիստ պարզ խնդիրներու մէջ իսկ որոշգաղափար մը չունի և կ'յանդգնի հինգերեայ թերթ մ'իր ոխակալութեան գործիք ընել և զայն իր անճոռնի ու անհեթեթ ոճով էջերովն արատել։

Այս անշահ խմբագիրն է Գ. Հ. Սաալանեան։

Այս անունը շատ բան կ'ըսէ. կ'բացատրէ թէ ինչպէս Ա. Մաշտոցի դէմ իր գայրոյթը չէ կարող զսպել, կ'յայտնէ թէ ինչպատճառաւ չարունակ մեզի դէմ կ'յարձակի, մեր նախորդ տեսչու-

թեան պաշտօնը կ'դատապարտէ* և Զմիւռնիոյ հայ ընտանեաց մէջ պատահած մահերը մեր թարգմանութեանց ներգործութեան կ'վերագրէ, փողոցները մեզի դէմ պատրաստած չչուկներն իբրև ճշմարտութիւն կ'արձանագրէ, 'ի վերջէ՝ հաւատաքննութեան դարերու արժանի զաւակ՝ կ'ելնէ մեր հաւատքն ալ քննելու և Ա. Մ-ն իբրև անկրօնութեան քարոզ կ'հռչակէ . . .

Բայց Պ. Սաւալանեան դեռ կ'հեծեծէ լեզուի խնդրոյ մասին Ա. Մ-ոյ կողմէ կրած ծանր հարուածներու տակ և իր հռնչիւններն հայհոյութիւններ են . . .

Իր ու իր նմաններու ատութիւններն ու լուտանքը, զոր միշտ արհամարհած ենք և պատասխանի արժանի չենք տեսած, վասն զի նուաստանալ չենք ուզած, իր սրտին յայտարար և նշաններն են, որ իրենց դատապարտութիւնն ու ժխտումն իրենց մէջ կ'պարունակեն։

Կարելի չէ վիճաբանել այնպիսի անձերու հետ որ իրենց գրիչը տղմի մէջ կ'թաթխեն, իրենց փաստերը զրպարտութիւններ են, իրենց կարծիքները ակներև ստութիւններ։

Աչքաբաց նոր խմբագրին արժէքը հասկնալու համար բաւական է միայն աչքէ անցնել իր գրած մէկ քանի յօդուածներն որոց մէջ կ'վխտան ոճի, իմաստի, պատմութեան այնպիսի սխալներ որ դպրոցի աշակերտի մ'անգամ ներելի չեն։

Պ. Սաւալանեան՝ որ ամսական կ'ընդունի իր խմբագրական պաշտօնին համար՝ կ'անպատուէ, կ'վատահամբաւէ իր տէրը՝ Պ. Պալդազարեանն, երբ անոր դամբանական յօդուածին մէջ այս տողերը կ'գրէ, « . . . Պաշտպանած էր միշտ (Պ. Պալդազարեան) ոչ Ի՞նչ յոչնկոծ ընդդէմ ազգային եկեղեցւոյ, ազգիս ընդհանուր պատուոյն և գրական լեզուին* . . .

Ուրեմն Պ. Պալդազարեան կ'պաշտպանէր ամէն անիրաւութիւն ազգին դէմ։ Կամ Պ. Սաւալանեան հայերէն չգիտէ կամ Պ. Պալդազարեան անիրաւ էր։ Եթէ հայերէն չգիտէ ինչո՞ւ գրիչ ձեռք կ'առնէ և իր տէրերը կ'խաբէ, եթէ Պ. Պալդազարեան անիրաւ է, ինչո՞ւ տեղ տեղ ալ կ'գովէ։ Ցուզայի պաշտօ՞ն կ'կատարէ արդեօք։

*Կ'էփաթէլնի խմանալ՝ թէ Պ. Սաւալանեան ի՞նչ ծրագրի վրայ Աշխարհագրական դպրոցը կ'վարէր, ո՞ր հաղթ 8–10 աշակերտ կար Երուսաղէմի անիկ պատմութիւնը գրելով 18 տարի կ'ընդունէր ամսական։

*Աչքաբաց· թիւ 1083։

Դարձեալ Պ. Սաւալանեան մեծ ուրախութիւն կ'յայտնէ այս խօսքը Տիկին Պալգադարեանի բերանը տալով. «Դառնութեամբ ոգւոյ դոլամ ծանուցանել իմանդարմանելի կորուստ մը»։ Երբ մարդ մը կ'փութայ ծանուցանել կորուստ մը, կ'հետևի թէ անոր անկամութեր կ'սպասէր, և բնական է՝ քանի որ Պ. Սաւալանեան Պ. Պալգադարեանի յաջորդութեան աչք ունէր։

Պ. Սաւալանեան իր քաղաքական հմտութեան մէկ ապացոյցն ալ կ'տայ երբոր Գէրլինի Ա-ֆ-ֆ-ոլ-ի (այս ալ հին բառ է) Անկլիոյ կողմէ կ'զրկէ Մ. Վ-ո-ա-ֆ-ինկ-ը, որ սակայն Ֆրանսայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ է։

Թերևս Պ. Սաւալանեան կարծէ թէ Ֆրանսայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ մ'իրրև հրամայել՝ պէտք է որ Անկլիոյ թագուհւոյն հրամանին ալ ենթակայ գտնուի։

Դարձեալ, Պ. Սաւալանեան որ իրրև լեզուագէտ կ'ներկայի և նշանաւոր ծածկաբան է, ամենաբացարելի՝ կ'թարգմանէ nihilité բառն, որ պարզապէս ոչնչութիւն, անէութիւն կը նշանակէ, և չգիտէ այս բառին և nihilismeի մէջ եղած տարբերութիւնը։

Պ. Սաւալանեանի ղէնքը ստութիւն և զրպարտութիւն են, ըսինք, որ ինքնին կ'փշրուին։ Բաւական աներես լինելու է մարդ պնդելու համար որ՝ մեր տեսչութեան օրով՝ կրօնագիտութեան ու բարոյագիտութեան դասեր չէին տրուեր ազգային դպրոցներու մէջ, մինչդեռ կենդանի վկայութիւններ կան այդ ստութիւնը ջրելու։ Այս բաւական չէ, Պ. Սաւալանեան կ'կարծէ թէ քաղաքական պնդեսարիան սորվողը կոչուած, Պնդաբէ՞ն կը լինի։ Ողորմելին կ'չմոռնայ թէ քաղաքական պնդեսարիան հետ և այնքան տգէտ է որ դեռ չգիտէ թէ տնտեսագիտութիւնը էապէս հարստութեանց գիտութիւնն է, վաճառականագիտութիւնը կ'ջոչափէ և Եւրոպայի, մանաւանդ Անկլիոյ նախնեան դպրոցներու մէջ անգամ կ'աւանդուի այս ուսումն, որ անհրաժեշտ է ամէն ընկերական մարդու և մանաւանդ Հայոց։

Բայց ոչ ժամանակ ունինք և ոչ տրամադրութիւն՝ Պ. Սաւալանեանի դասերտալու այս գիտութեան վրայ։ Եթէ կ'կամի կարող է մեր դատատուութեանց ներկայ դտնուիլ Ս. Մեսրոպեան վարժարանն, ուր կ'դտնուին պչակերտներ որ ոչ միայն

՝Արշալոյս. Ամ. 1895։

իրմէ շատ լաւ կ'գրեն այլ և իրմէ աւելի լուրջ գաղափարներ ունին այն գիտութեանց վրայ որոց բառերու նշանակութիւնն անգամ իրեն անծանօթ են։

Եթէ ցաւելու բան մը կայ այս է որ տակաւին կան մեր ազգին մէջ այսպիսի տգէտ, չար ու անպատկառ մարդիկ որ կը յանդգնին հրապարակ ելնել և լոսոպոսրութիւն, ազգ. էրատուն և Բարոյականութիւն սուրբ բառերը իրենց բերանն առնուլ։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 25 յունիս 1878

Բաբելա՜, ի՜նչ զարմանալի արարածներ են այս դիւանագէտները։ Ուրիշ կերպ կ'գրեն, ուրիշ կերպ կ'խօսին, ուրիշ կերպ կ'գործեն։ Եթէ կարող ես միաբանէ անոնց դիրը, խօսքն ու գործն իրարու հետ։ Ի՜նչ դիրք բռներ էր Անկլիա Գոնդրէն չը գումարուած, ի՜նչ յայտարարութիւն հանեց Սալիզպերի Ռուսիոյ դէմ, ի՜նչ խոստումներ եղան Հայոց այլ և այլ քաղաքագէտներու կողմէ, ի՜նչ յոյսեր ծնան Արևելք, ի՜նչ ամբաստակներ կանգնեցան ամէն բռնակալութեան և աշխարհակալութեան դէմ Թղթի վրայ և հիմակ ի՜նչպէս այս ամէնն ընկան մարեցան։ Ի՜նչ հարկ կար Տէրութեանց խորհուրդ կազմել քանի որ արդէն կերակուրն եփեր էր, քանի որ Կլոպի հրատարակած պայմանագիրը դրեթէ Գոնկրէսի որոշմանց հիմնագիրն եղաւ։ Սուրը վճռեր էր ամէն բան, Անկլիա միայն արդարութեան սուրը պահ մը շողացուց, երբ միւս տէրութիւնները լուռ ու մունջ կ'մնային, և հիմակ որ անոնց լիազօր պատուիրակները կ'միանան, եփուած կերակուրն ուտելու կ'սկսին։ Գուլգարիան երկու մասի կ'բաժնեն, Աւստրիա շուտ պատառ մը

կ'առնու Ռումանիափոխանակութիւն մը կ'ընէ և Սերվիոյ հետ անկախութիւն կ'ստանայ, Մոնթենեկրո նաւահանգիստ մը, Ցուն-նայ քանի մը փշրանք կ'նետեն և Հայերը սեղանին տակը նստած կ'սպասեն որ փշուր մ'ալ իրենց նետեն: Եթէ Բոնկրէն՝ որ Պիսմարգի խօսքին նայելով ներկայ ամսոյս վերջերը պիտի փակէ իր նիստերը, այս կարդադրութիւններով գոհ պիտի լինի, որոց մէջ կարևորն է միայն Գուլղարիոյ բաժանումը, աւելի աղէկ էր որ Բոնկրէն չդումարուէր և Այսթենֆանոսի դաշնագիրը կարճառև դինադուլի մը պայմաններուն մէջ մնար: Նոր պատերազմ մը, նոր նպաստաւոր պարագաներ կրնար յառաջ բերել: Թերևս կ'սխալիմ, թերևս Բոնկրէն Հայոց խնդիրն ալ կարգի դրած է: Սակայն հրատարակուած լուրերն ցարդ բան մը չեն խօսիր այս մասին: Պիսմարգ իւխանն առաջին նստին առաջարկեց որ որոշումները դաղտնի մնան, բայց եւրոպական լրագիրներու թղթակիցներն հակառակ որոշումմ'ըրին և Բատղիվիի պալատին պատուհաններն մոռան, ամէն դաղտնիք քիչ շատ կ'թափանցեն կամ կ'դուշակեն: Ուստի հասած լուրերը հաւանական կ'երևին: Բայց հայերն ալ արևելեան դուշակներ են, այս տարբերութեամբ որ փոխանակ քաղաքագիտութիւնը հիմ բռնելով պատգամ տալու, իրենց փափաքները ու իղձերը հիմ բռնելով ստէպ կ'խօսին հետևապէս ստէպ կ'երազեն:

Ստուդիս միտքերը շատ յուղուած են այս տեղ: Հայն առտու որ կ'ելնէ բարի լոյս չըսած ո՞ւր մնաց Հայոց գործը կը հարցնէ: Հայոց գո՞ւրծը, ներդծէ այս խօսքը: Բերլին Հայն՝ իր յատուկ գործէն զատ՝ ազգային ընդհանուր գործի վրայ ալ իբրև անձնական գործ մոռածելու սկսած է: Գիշեր ցերեկ կ'երազէ Հայաստանի ինքնօրինութիւն, աղապոնիան, բարբարոնիան, էջիանիոնիան: Սիրո՛ւն երազներ. բայց այն երազները պիտի իրանա՞ն: Ի՞նչ անդրադարձ ենք կամ լաւ ևս ըսեմ անհետաքրքիր:

Ես ալ երազ մը տեսայ անցեալ գիշեր: Անկլիա թռայ, տեսայ մարդասէր ծերունի մ'որ ամէն թշուառութեանց կ'համակրի և մանաւանդ հայոց: «Գիւանագիտութենէ մեծ բան չեն սպասեր, ըսաւ ինձ: Թշուառ ազգերը պիտի տառապին միշտ քանի որ մեր քաղաքագէտները հաշուագէտ են, շահամոլ են, եսասէր են և մարդկութեան իրաւունքն առ ոչ ինչ կ'դրեն: Հայը պէտք է որ կանդնին, եթէ ոչ այսօր ուրիշ օր մը: Արևելք անոնց է, միայն պէտք է որ իրենց ուղղութիւնը փոխեն, ոչ

միայն վաճառական այլ արուեստագէտ, մեքենադործ, գինաբար ժողովուրդ մը լինին, որպէս զի՝ լաւ մշակներ դառնան։ Ես զայրացեր եմ Պիքոնսֆիլտի դէմ. իր երակներուն մէջ հրէի արիւն կ՚վազի, աղդայնութիւնները կարևորութիւն չունին իր աչքին առջև, իր հարց քաղաքականութեան կ՚հետևի։ Պարտիս հաւատարիմ մնացին Իսրայէլացիք մինչև վերջը, հիմակ հրէայք թրքաց դատին աջակից են։ Բայց ինչ որ լինի Քոնկրէսի հետևանքը, հայը եթէ ոչ երկու մէկ ոտքի վրայ պիտի կենայ, իր շահերն եւրոպական շահուց շրջանին մէջ մնան և Անկլիոյ ժողովուրդն եթէ ոչ իր արիւնն իր ոսկին չպիտի խնայէ ապագային մէջ Հայաստան մեծ վաճառատեղիներ բանալու և հաղորդակցութեան կայաններ հաստատելու։ Շնորհակալեցայ այս աղնիւ ծերունիէն, որ նոյն իսկ Շաֆթէսպըրին էր և դէպ՝ի Պէրլին գացեր Պիսմարդին քովէն անցայ, ծուռ ծուռ նայեցաւ ինձ։ Մօտեցայ. — Տէր իմ, ձեր մէկ խօսքը բաւական է, ըսի, Հայաստանի կենդանութիւն տալու։ Ալլմանք մեր հին պապերն, մեր ազգակիցներն են, դուք իսկ հայու դէմք ունիք. գերմանական դաստիարակութեան սիրահար ենք, երեւելի հայազէտ գերմաններ մեր գրականութեան հմուտ են և Հայաստանի վրայ լաւ կ՚խօսին, հայ սպաշտօնաւորներ ձեր կառավարութեան մէջ են, Ռուսիոյ Արծուին դէմ ինչո՞ւ Կռունկ մ՚ալ չիւսիլուայ, մենք միայն ապրիլ կ՚ուզենք մեր աշխատութեամբ՝ ազատութեան, ինքնավարութեան և ապահովութեան մէջ։ Տուէք մեզի այդ կեանքն, անկեցէք կաշէին մօտ եղէք՝ որ մարդու վնաս չունի։ Կաղնին կրնայ քաղաքական փոթորիկ մը կործանիլ, դուք ալ գոհ կ՚լինիք . . . : Այս խօսքիս Պիսմարդ խոշոր աչքերն աւելի խոշորցուց, ունքերը պատեց ու ետ քաշուելով. — Գնա՛, ասուաց, ես բանաստեղծի հետ գործ չունիմ, ձեր այս սեղի պատգամաւորներն ալ քեզի պէս կ՚խօսին, և ամէն իրարու հակառակ դիրք կ՚բռնեն։ Արդէն բաւական կնճռոտ խնդիրներ ունինք լուծելու, դուք ալ նոր բեռ մը մի դնէք մեր վրայ։ Ես ի՞նչ իրաւունք ունիք, ի՞նչ ըրիք որ ուշադրութեան արժանանաք։ Իրաւունքը զէնքինն է։ Քանի կաթիլ արիւն թափեցիք պատերազմի դաշտին վրայ . . . : — Բայց, ասէր իմ, չէ՞ք յիշեր մեր կտորածները զոր մինչև այսօր կ՚կրենք . . . — Ամիսկարութեա՛ն նման։ Մենք զինուց վնասներու շրայ խաղաղութեան պայմանները պիտի կնքենք։

և դուք պէնք չունիք, յարեց Պիսմարգ իշխանն ու հրամայեց որ զինուորական դպրոցը մոնեմ, գլխուս զարնելով։ Այս դարկէն արթնցայ. սեղանիս վրայ դասայ յիշատակներ մ'որոնց վրայ պիտի դրեմ։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ

ԳՐԻՑ Գ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

ՅԹ. դարու յարկանիցն՝ ի՞նչ բիւրակա՞ն և բրնիեակա՞ն ոգին է։

Մէթոտի վրայ—Մոսդ։

Ա

Այս անուանքը գրդոյկ մ'իբրև նուէր դրկած է մեզի նոյնին հեղինակ՝ Գ. Գ. Կոստանդեան, մեր բարեկամը։ Ուշի ուշով աչքէ անցուցինք զայն և մեր վրայ, իբրև հայ անհատի վրայ՝ ըրած տպաւորութիւնը, ոչնչէ է խոստովանիլ, անախորժ է զաւ՝ թէ՝ ներքին և թէ արտաքին պատճառներով։ Այսպիսի գրքեր ստէպ կ'իյնան ընկերութեան գլուխն. երբ հալածուին, բանտարկուին, կ'քաշեն, երբ անտես անցնին կ'կոչան, իսկ երբ բանաւոր կերպով քննուին իրենց արդար դատատանը կ'ըստանան։ Ուստի զայրոյթ, հայհոյանք այս երևոյթներու դէմ տգիտութեան ու ապիկարութեան նշաններ են։ Պէտք է յարգել մտածութեան ազատութիւնն այս աստիճանաւ, որ մերինն ալ յարգուի և քննողատեսու իրաւունքը ճանչցուի։ Թէև Գ. Գ. Կոստանդեան այդ յարգանքը չունի՝ հրապարակի վրայ իսկ՝ հակառակ կարծեաց նկատմամբ, բայց դարուս քննադատական ոգին կ'հուշակէ էջերու ահեղաձայն որ ամէն ինչ առաջ կ'գանի գէպ ի հանրայնն և անանձնական տպաւորիչներուն ատենանիրը։ Սակայն մեր միտքը Մէթոտի վրայ գրքոյկին բոլոր մասերը մի առ մի քննադատել չէ, այլ մեծամասութիւնը չունինք, նա մանաւանդ կան անոր մէջ ճշմարտութիւններ որ գիտութեանց կ'վերաբերին և

անժխտելի են, այլ ընդհանուր տեսութիւն մը պիտի ընենք գրքոյկին ձևին, ոճին, գաղափարներուն և հայոց վրայ ընելիք ներդործութեան վրայ:

Ամենէ առաջ՝ գրքոյկին առաջին բառը, տեսնենք մեզի շատ մութ կ'երևի: Ինչէ Մէթոտը: Պ. Կոստանդեան այլև այլատեսութիւններ կ'տայ, թէ իր հոդուին և թէ գրքոյկին ծոցը, ընենք նէլին մէջ՝ իր ոճին յարմարելու համար: Տեղ մը Մէթոտի հարցումներ կը հասարի այն վայրն ու իրաւունքն որով հաստատուած են մարդկային հանճարի սկզբունքները: Գանի մը տող վերը կ'յարէ, —Ինչ որ է կրոնամացոյցը նաւուն նոյնն է մէթոտը ուսանողին— գարձեալ —Մենք զանի իւր լայնագոյն նշանակութեամբ կ'գործածենք, մէթոտ բառով իմանալով այն ճանապարհ որ կ'տանի դէպ 'ի ճշմարտութիւն, իրութիւն և ցաւալի իմութիւն: (Մոտ) Եւ շատ տեղ ալ մէթոտ բառը կը գործածէ այսպէս, Հ. Յենի մեթոտ, մեթոտի պատմութիւն, քնազանային մեթոտ, մշակեալ մեթոտ, փաղաքերութեան մեթոտի ծնունդ, մեթոտի կարողութիւն ուսման, գրաբար մեթոտ, ընական մեթոտ եւ (եւ) սակայն այդ բառն իր բոլոր լայն նշանակութեամբը գործածելովհանդերձ չպարունակեր գրքոյկին պարունակութեան իմաստը: Մոտն ուրիշ բան կ'ըսէ նէլն ուրիշ: Եթէ մէթոտ կոչմնացոյց մ'է, ճամբայ մ'է ճշմարտութեան հասնելու, ոչ միայն ամբողջ գրքոյկը կատարեալ ճշմարտութիւններ չպարունակեր, այլև ճշմարտութեան հասնելու ճամբան, տիպերը չնկարագրեր, չցուցներ: Մեթոտի վրայ գրքոյկը պարզապէս մարդկային մտքի պատմութիւնն է, այս ալ խիստ թերի և գրողին հասկցած ոճովը, և չէ թէ գործիք մը, organon մը, critérium մը ճշմարտութեան առաջնորդ: Ուստի աւելի յարմար տիտղոս մ'առած պիտի լինէր գրքոյկին եթէ կոչուէր, Մոտներբիներ կամ փաղաքերոց նկարագիրներ տպագրեն կրթութեան՝ ստիպ միակողմանի տեսութեամբ: Բայց առանց ապացոյցի վճիռ արձակելէ դգուշանանք:

Շարունակելի:

ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ

Այս միջոցիս բոլոր քաղաքական ուշադրութիւնը Գէրլինի Քոնկրէսին վրայ դարձած է: Բարդիրը անոր որոշմանց դրա-

խաւոր կէտերը կ'հրապարակեն։ Ամենէ նշանաւորն է Պուլղարիոյ երկու մասը բաժնուիլն, որու հարաւայինը՝ մի քանի պայմաններով Օսմանեան իշխանութեան ներքև պիտի մնայ Այսթեփանոսի դաշնագրին տրամադրածին հակառակ։ Սակայն Պեսարապիա Ռուսիոյ կ'դառնայ, Ռումանիա Տոպրուճան կ'ստանայ և Սերվիոյ հետ անկախութիւն, Մոնթենեկրոն կ'ընդարձակի և Անթիվարին կ'առնէ, մինչդեռ Եպիրոս ու Թեսալիա Օսմանեան տէրութեան տակ յատուկ վարչական դրութեան մը պիտի ենթարկին, իսկ Աւստրիա Պոսնիա և Հերսէք պիտի դրաւէ, ընդ մի՞չտ թէ ռազմանակ մը, յայտնի չէ և Անկլիա Կիպրոսը զատ պայմանագրի մը համեմատ կ'առնու։ Բոնկրէն այլ և այլ խնդիրներու մասին մանրակուսիներ կ'հաստատէ որ ծրագիրներ պատրաստեն և Թերլեա հեկտեմբերի մէջ վերջնական նիստեր ընէ։ Այս ամէն կարդադրութեանց մէջ Հայոց դատն ի՞նչ մաս ունի, դեռ մութ է*։ Եթէ Մանչոֆի դրածին պէս որոշումներուն է, թէ Հայաստան ալ ընդհանուր բարեկարգութեանց շրջանին մէջ պիտի մնայ, այդ՝ ըստ մեզ՝ յոյժ շրջան մ'է և խնդիրը լուծել չէ բնաւ։ Կայծը մոխրի ներքև ծածկել, Ասիոյ ժողովուրդներն ու ազգութիւններն անբան հօտերու տեղ դնել և նոր կնճիռներու դուռ մը բաց ձգել է։ Թերլեա կ'սխալինք և Տէրութեանց քաղաքագէտները մարդկութեան շահերն ու իրենց խոստումներն այսքան չնչաւոր չեն մոռնար։ Եւ իրաւի՝ Եւրոպա՝ Հայոց դատին համար կ'խօսի ու կ'գրէ, Անկլիա մէնիկներ կ'լինին, Թայմի յուլիսի 2 թիւին մէջ (Ն. Տ.) կ'կարդանք. «Եթէ տէրութեանց վիճակը պատուիրակներուն քաղաքակամութիւնն լոկ եւրոպական Թուրքիոյ և Յունաստանի վրայ ալ տարածուի այլ և Ասիոյ վրայ։ Հայք՝ որոց համար մեծ մէնիկ մը տեղի ունեցաւ երէկ'ի Վէսթմինստր՝ եւրոպական տէրութեանց նկատողութեան արժանի իրաւունքներ ունին, որ յունայ ունեցածին երկրորդ կարգը կ'բռնեն։ Իրաւ է որ ա-

* Այս յայտնի է մէյն որ հայ պատգամաւորներն, որ փաղաքական հոբանին վրայ երևնալ ուզեցին, մոռցան ամենէ կարևոր կէտը, այս է բոլոր բանալ առ Բոնկրէն որ Իսուխա չգրաւէ Թուրքիոյ Հայաստանի մէջ մաք Հայն. այս բոլորն ընելով ալ մէյն հայկական բոռն փաղաքականութեան հեկնած կ'լինէին, այլ և, ըստ Եւրոպիոյ, նոյն իսկ Թուրքիոյ իրաւացի համակրութիւնը պիտի ստանային և ընելու հայոց փափաքած նպատակին հասնէին, մինչդեռ այժմ այն փափաքին իրանալը զարմանալի է։

Ելի դժուարին է իրենց խնդիրը լուծել, ինչպէս որ լրտ Սա-
փազարի անցեալներն ակնարկեց վերին խորհրդարանի մէջ. . .
սակայն դարձեալ կարելի է Հայաստանի տալ կարդաւորու-
թեան և արդարութեան ապահովութիւններ, ինչպէս որ Լիբա-
նանու մէջ հաստատուած են: Կ'ենայ Պաթումի խնդիրը, և
անդուխ բնցաւութիւնպիտի լինէր Քոնկրէսին ընդհանուր դոր-
ծին մէջ եթէ քաջ ու անկուն ցեղ մը (լազերը) Ռուսիոյ պա-
հանջումներուն դիմուին . . . :» Թայմ երկարօրէն կ'նկարագ-
րէ Հայոց համար դումարուած ՏԷԼԷՆԿը, որու կ'նախագահէր
Սթանլէյ գահերէցը, և ներկայ էին Շաֆթէսպըրիի և Քարնարվոն
կոմսերը, Քինլէյ, Բարքր, Պրայս և ուրիշ շատ անուանի մար-
դիկ ու կանայք, նոյնպէս հայեր: Կ'համառօտենք այս ակմբին
տաենադրութիւնը: Քէնթրպէրիի Արքեպիսկոպոսը՝ չկրնալով
ներկայ գտնուիլ կ'յայտնէ գրով իր համակրութիւնը, կ'օրհնէ
այն մարդկանց ճգուանքն որ հայ ժողովրդեան վիճակը բարւո-
քելու նպատակ ունին: Նոյնպէս Պաթի մարքիզը կ'հրճուի որ
ճարտար, անվնաս և պատմական ժողովրդեան մը համար հոգ
կ'տարուի, որ միայն զարգանալու պայմաններ կ'պահանջէ.
Վ. Եսթմինիսդրի դուքսը կ'գրէ «Երանի թէ Հայաստանի տարկու-
թիւնը վերջանար և անոր ինքնավարութիւն և ազատութիւն
տրուէին որպէս զի Ռուսիոյ իշխանութեան ներքև չընկնի»: Պ.
Ֆօրսդը կ'գրէ, թէ հայք անկիլական համակրութեան իրաւունք
ունին՝ թէ իրենց հին պատմութեամբ և թէ իրենց արդի կա-
ցութեամբ, թէ անհարագրելի է իրենց արդի տառապանքը,
թէ տեղական պաշտօնաւորաց և թէ քրդաց երեսէն: Այս ան-
իշխանութիւնն որչափ տրիլ՝ Ասիական Թուրքիոյ նկատմամբ՝
Արևելեան խնդիրը լուծուած չլինիր. թէ ինք համոզուած է որ
այս անիշխանութիւնն ռուսական ճնշման ու դաւերու դրդիչ
պիտի լինի, թէ Անկլիոյ պարտաւորութիւնն է Պերլինի խոր-
հրդին դդացնել որ այդ վիճակը պէտք է դադրի և Հայաստա-
նի ինքնավարութիւնն ապահովուի: Յետոյ նախագահը կ'բա-
նայ՝ տաեանն և հետդհետէ ուրիշ ատենաբաններ՝ որոց մէջ
հայեր ալ կ'գտնուին, կ'խօսին: Գահերէց Սթանլէյ կ'դովէ
հայերը և անոնց եկեղեցին քրիստոնէութեան մէջ՝ իր մէկ քա-
նի հանգամանաց համար, մէկ հատիկ կ'համարի, կ'յայտնէ թէ
բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ Հայք՝ յոյներէն ետք՝ երկ-
րորդ տեղը կ'բռնեն և թէ կարելի չէր անտես առնել այսպի-
սի ժողովուրդ մը: Պ. Ա. Սորկուճ հայապդին իր հայրենակցաց

կողմէ շնորհակալիք կ'յայտնէ Անկլիոյ համակրութեան համար, քուրդերն այնքան տաբեր են Հայաստանն որ սովն արդէն սկսած է և կոտորած կ'ընէ և կ'առաջարկէ որ այս ՀԷՐԻՆԸ իր շնորհակալիքը մատուցանէ Վ. Թադուհեանի կառավարութեան՝ որ հաճեցաւ խոստանալ Հայոց դատը Պերլինի Քոնկրէսին մէջ յուզելու և Հայաստանը բարեկարգելու միջոցներն իրենց վրայ առնելու։ Շաֆթէսպըրի կոմսն այս առաջարկութիւնն երկրորդելով, ըսաւ թէ հայ ազգը մեծ իրաւունք ունի Անկլիոյ համակրութեան, թէ 3–4 միլիոնէ կ'բաղկանայ և հեռու ապէս աւելի բազմաթիւ է քան Զուլուերի ու հին Յունաստանի որ և է տէրութիւնը, թէ վատահ է որ Հայք և Թուրքիոյ միւս քրիստոնեայք ինքնօրինութիւն ստանալով ընդհանրապէս մարդկութեան օգտակար պիտի լինին և Ռուսիոյ արշաւանաց դէմ պատուար մը, թէ իրենց կազմակերպութեան մէկ պայմանը պէտք է լինի կրօնական ազատութեան և հաւասարութեան սկզբունքը ճանչելը։ Քարնարվոն յայտնեց թէ խիստ նշանաւոր ժողովուրդ մ'են հայք, որոց բնաւորութիւնն ու թշուառութիւնները 'ի մօտուստ կ'ճանչէ, թէ յատուկ դրականութիւն, նկեղեցի մը, և պատմութիւն մ'ունին և որ մեծն է դարաւոր հալածանաց և պատերազմներու դիմադրած լինելով արժանի են ապրելու, թէ ներկայ ժամանակը թերևս ամենէ վտանգաւորն և փափուկ է հայուն համար, քանի որ մեծ տէրութեան մը հիմունքը կը խախտին և հայք այս կործանման միջոցին պարտաւոր ենք էթ Հայաստանի մէջ հաստատ կայան մը դանել։ Ո՞վ պիտի կառարէ այս գործը. ոչ թուրքերն և ոչ քուրդերը կարողեն, և ոչ Ռուսիոյ կողմէ յուսալի, այլ միակ միջոցն է ինքնօրինութիւն մ'ունենալ պիտի կարենան ծաղկիլ։ . . . Ի վերջէ լսեցաւ Քարնարվոնի առաջարկեց որ մինիստրը իրեն հիմ բռնէ Հայաստանի լաւ կառավարութեան մը համար հայ պատուիրակներուն Պերլինի Քոնկրէսին ներկայացուցած յիշատակագիրը, որ զատ հայկական ինքնավարութիւն մը կ'խնդրէ։ Պ. Քէնվիյ երկրորդեց այս առաջարկութիւնն ինչպէս նաև Լոնտոնի յանձնաժողովին ատենապետ, Պ. Բարաղեան և Ճիպրալթարի եպիսկոպոսը։ Պ. Բարաղեան յարեց թէ Հայք ինքնավարութիւն կ'խնդրեն եւրոպական տէրութեանց պաշտպանութեան ներքև և հարկատու մնալով Բ. Դրան, թէ վստահ է որ այս իրաւունքները վայելելով Հայաստան պիտի ծաղկի ու հարստանայ։ Որոշումն ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ և Պ. Անդրէասեանի առաջարկութեան վրայ, զոր Պ. Յակոբեան երկրորդեց՝ շնորհակալութեան քուէ տրուեցաւ միթինգի նախագահին։

Խմբագիր—տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՆԵՆԴՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Արեւելեան Մամուլի Անշահ խմբագիր մը անուն յոդուածը դեռ չհրատարակուած Պ. Մ. Վանագէտեան, մեր մէկ քանի վայրկենի բացակայութեան միջոցին աբպարանս մնալով՝ կը համարձակի կարդալ զայն։ Վերոյիշեալ պարոնը իւր կարդալը բաւական չհամարելով նոյնը Արշալոյսի նոր խմբագրին ալ կը հաղորդէ։ Պ. Սաւալանեան այս դռեհիկ ու անարդ վարմունքէն դոհ՝ կը վուխտայ Արշալոյսի էջին մէջ վրիպակ մը զետեղել, վրիպակ մը՝ որ անշուշտ ուրիշ նոր եւ աւելի ծիծաղելի վրիպակի մը դուռ պիտի բանայ եւ իր մտային թարթափումները անով երեւան պիտի հանէ։ Նպատակ չունինք հոս Պ. Սաւալանեանի վարմունքը դատապարտել, սակայն Պ. Մ. Վանագէտեանի նենդութիւնը ստիպեց զմեզ սոյն իրողութիւնը հրապարակել։

Ց. ԱԲԻԿԵԱՆ

Հիւսիս Մոնրեան պանդոկ